

म. ग्रं. सं. वाचनालय, ठाणे

विषय जोडा

दा. क्र. ११८

१६५

७४०

जाटव

१६५ ७४०

११८

मराठी ग्रंथ संग्रहालय, ठाणे.

(ठाणे जुहवा वाचनालय)

वाचनालय/नौपाडा.

५० गाव - जोडा

१ - श्री. गो. शिंदे

विषय - जोडा - १६५

श्री
आर्य वसुंधरा नाटिका

लोकरीतांत मुधारणा होण्याकरिता

कृष्णाजी नारायण शास्त्री

[उपशिक्षक जनरल भासेंजीज इन्स्टिट्यूशन मुंबई]

यांनी रचली

ती

विनायक मोरेश्वर धामणकर

ह्यांनी

तपासून छापविली

भावृत्ति पहिली (१००० प्रता ,

यांची सर्व प्रकारची मालकी प्रकाशकांनी धारलेकरे ठेविली आहे]

—०२*०—

मुंबई

आर्यालंकार छापखान्यांत छापविली

शके १८०५

किंमत १२ आणे.

रु १ (१३)

तर

कडाले त-

जसाच आहे.

पण त्या-

त्याहून

प्रस्तावना.

नाटक हे आवालवृद्धांस माहित असल्यामुळे, त्या संबंधाने पुन्हा विशेष बोलण्याचे आतां कांहींच कारण राहिले नाही; व ह्य-
णूनच अस्तुत नाटिकेबद्दल जें कांहीं थोडे जास्त सांगणें आहे, तें मात्र ये-
थें सांगतों. "नाटक" हें प्रपंचाचें चित्र, ह्यणजे जेणें करून लोक-
स्थितीमध्ये उत्तमप्रकारें सुधारणा अवश्य होते, असें जें विद्वानांनीं
गृहित घेतलें, तें वाजवी आहे; मात्र तीं नाटके लोकस्थितीच्या व्यं-
गांस अनुलक्षून असलीं पाहिजेत. ज्यामध्ये अथपासून इतिपर्यंत
रेलचेल शृंगार भरला आहे, अशीं शाकुंतलादिक नाटके, संसारा-
चें चित्र या विशेषणास कदापि प्राप्त होऊं शकणार नाहीत. डंगलड-
देशामध्ये नाटक मंथांपासून जी लोकस्थिति सुधारली आहे, तीं
महाकवि शेक्सपिअरकृत नाटके लोकस्थितीस अनुलक्षून आ-
हेत, ह्यणूनच ! असो; यावरून पाहतां लोकस्थिति सुधारण्याला अ-
वश्य जें नाटक तें आजपर्यंत आपल्याकडे कोणीच रचलें नाही,
ह्यणून तीं नाटके असावीत तरी कशी? हा लोकांतून एकप्रकारचा प्र-
श्नच आहे. त्याचें उत्तर आपल्या शक्तीप्रमाणें विद्वानलोकांपुढें दे-
ण्यास ही नाटिका पुढें केली आहे. हींतील कथानक सृजनांच्या
सहजच लक्षांत येईल.

आतां साहित्यशास्त्रास ही नाटिका भगदींच सोडून आहे,
असें कित्येक पुस्तकोज्जानाचे लोक हिला दोष देतात; कांकीं, नाटिके-
चें लक्षण साहित्यशास्त्रांत जसे सांगितलें आहे, तसे कथानक व
रचना हीं नाही. परंतु येथें आमचें असे ह्यणणें आहे कीं, साहि-
त्यशास्त्रकर्त्यांनीं जें नाटिकेचें लक्षण दिलें असे प्रसिद्ध आहे, तें
नाटिकाशास्त्राचें नव्हे, तर फक्त राजा श्रोहबंदेयकृत रत्नावली
नाटिकेचेंच आहे. त्या शब्दाचा अर्थ इतकाच कीं, साधारण ज्यांत
कमी मजकूर आहे तिला 'नाटिका' ह्यणवें; ह्यणजे तीन अंकांपर्यंत
नांच नाही, पुढें चार अंक असले कीं नाटिका, पांच असले तर
त्रोटक, सहाकिंवा सात असले तर नाटक आणि ह्यपेक्षांही अधिक झाले त-
र प्रकरण अशी बहिवाट असावी; व लोकव्यवहारही असाच आहे.
ह्यणजे आकार मात्र साग्खा, परंतु प्रकृति मोठी ह्यणून आपण त्या-
ला घागर ह्यणतों; त्याहून लहान कळशी, त्यापेक्षां लहान गडवा, त्याहून

लहान गडू, त्यापेक्षां लहान गडवी, आणि त्याहूनही लहान तीथंग-
 .२१, ही जी वहोवाट तीन येथे सारखी लागू करावी. हीं जरीं नांवे
 आकृतोच्या मानानें कमीजास्त प्राण्याचा समावेश होतो ह्यणून
 दिलीं; त्याचप्रमाणें नाटिका, नाटक इत्यादि नांवे कमीजास्त मज-
 कुराच्या समावेशाकरितां लक्षून आहेत; आणि हीच वहोवाट
 असावी असा साहित्यशास्त्रकाराचा राख दिसतो. अमुकच प्र-
 कारच्या मजकुरास अमुकच नांव देणें हें अमळ पोरसमजुतीसार-
 खेंच दिसतें ! असो; असें जरो आह्मांस वाटलें आहे, व जरी आम-
 चा कथाभाग सत्यतेचा आहे, तरीही साहित्यशास्त्रास धरून दि-
 ल्याचा दोष आह्मां कबूल केलाच आहे; तो या नाटिकेचा चरया
 अंक वाचनांना नाट्यशास्त्रविशारदनांच्या साहजि कच लक्षांत येईल.

ह्या नाटिकेचे जो जो कोणो वाचन करील, तो तो मार्मिक वाचक
 ही प्रसिद्ध करण्यांन आमचा काय हेतु आहे, हें सहज ताडून जाईल.
 त्यावरून हिच्या पुष्कळ आवृत्ति होऊन जाव्या, हें आह्मांस मोठेसे
 भूषणास्पद वाटणार नाही. परंतु ज्याकरितां हे श्रम घेतले तो कार्य-
 भाग एका प्रतीत झाला, तरी आम्हीं मोठाच लाभ मिळविला असें
 समजतो. तरी काय तें कृत्य अवघड हेंच दिसतें!! ह्यणून त्याबद्दल
 एकदम "ज्याचे उघडें कवाड वर हात" त्या वदान्यश्रेष्ठ पर-
 मात्माजयल्लच ह्या सर्व प्रकारच्या याचना करतो.

ग्रंथप्रकाशक.

सूचना.

सदरह पुस्तकांत पुष्कळ ठिकाणीं अशुध्दे राहिलीं आहेत, आणि
 तीं काढण्याविषयीं आम्हीं पुष्कळ मेहनतही घेतली, परंतु छाप-
 खाना नवोन असून तेथे अव्यस्थितपणाही फार असल्यामुळे आमचा
 अगदीं नाइलाज झाला. आतां शुद्धीपत्र काढावें तर पुस्तक प्रसिद्ध
 होण्यास आणखी जास्त दिवस लागणार, ह्यणून तिकडे दुर्लक्ष केले.
 तरी श्लोकांत किंवा इतर ठिकाणीं ज्या क्वचित चुका वेळेनुसार आ-
 ढळतील त्या मुळांत नसतां फक्त छापखानदाराच्याच आहेत ह्याबद्दल
 फारच दिलगिरी वाटते.

ॐ श्री ११

॥ श्री ॥

आर्य वसुंधरा नाटिका

अंक १

प्रारंभ.

पात्रें

सूत्रधार	.. ..	नाटकाचार्य.
नट	.. ..	त्याचा मित्र.
आर्य वसुंधरा	.. ..	कण्वमहर्षीची कन्या.
सुसंगता	.. ..	तिची सखी.
संगीता	.. ..	युवराज श्वेतकेतूची दासी.
कलिप्रिय	.. ..	युवराज श्वेतकेतूचा मित्र

स्थल—रंगभूमी.

मंगलाचरण.

शार्दूल विक्रीडित.

॥ झाली रक्षपतिप्रैकामहननें संत्रस्त जेव्हां मही ॥

॥ होतां प्राप्त अधोगती विसरली जें आपुलें नामही ॥

॥ केला जो शरण प्रभू धरि अशा रक्षावयाच्या पणा ॥

॥ दंष्ट्रां उचलीं तया तई असा रक्षोत्र तो आपणा ॥ १ ॥

भुजंगप्रघात.

॥ मुरारी पुरारति भीती निवारी ॥ करी शांत माया पुरा दानवारी ॥

॥ नमीलें तया त्याहि विधांतकाला ॥ गुणें मित्र साजे खरा अंतकाला ॥

इंद्रवज्रा.

॥ हा वाणि देवी महिमा तुझा गे ॥ पाहे तरी अंत न यास लागे ॥

॥ त्या मी तुला वंदिन नम्रभावे ॥ येवो मला ही रचना स्वभावे ॥३॥

आर्या.

॥ तं आर्यकवींशालुनि, ज्ञाले जे वंदितोनि कवि लोकों ॥

॥ बोलोत विबुध आपण, सर्वानो मो खण शिकविलो कों ॥ ४ ॥

(मंगलाचरणानंतर सूत्रधार प्रवेश करितो.)

सूत्रधार—आणखी विस्तार कशाला पाहिजे, आतां येवढें मंगल करूं झणजे ज्ञालें. (गुलालपुष्पें उधळीत)

आर्या

॥ पंडितवरहोरमणो गुरु नारायणपदीं असो नमन ॥

॥ न चळो तेथोन कथां होवो विषयां असक्त मम न मन ॥ ५ ॥

(गंभोरपगानें आमळ इकडे निकडे फिरून) खरोखरु या वागी देवोचा महिमा मोठा विचित्र आहे ! कारण, हिच्या योगानें

इंद्रवज्रा.

॥ चंद्रास देती मुखता मुखाला ॥ चंद्रत्व तेंसे वधुच्या कवीश ॥

॥ ती ईश्वरीशक्ती नसे अशीच ॥ वाणी खरो धन्य जगो झणून ॥ ६ ॥

असो; तर अशी जी वाणिदेवी, ती ज्याला नित्य प्रसन्न आहे अशा एका माझ्या मित्रानें मला एक अपूर्ववस्तूनीं यथित अशी आर्य वसुंधरा नांवाची नाटिका देऊन झटलें कीं, आर्या भरताचार्या एकावार मला हिचा अभिनय करून दाखीव. तर सांप्रतकालीं माझ्या भाग्यानें अनायासच सकल विद्वज्जनांची नाटकप्रियताही बरीच वाढली आहे झणून असल्या अभिनव नाटिकेचा प्रयोग पहाण्याकरितां मी विबुधजनांची प्रार्थना करतो. (पाहून आश्चर्यानें) अहो, काय हें आश्चर्य ! मी प्रार्थना करण्यापूर्वीच कसें हें पौरजन येथें येऊन बसले ! यांना कोणों सांगितलें कीं, मी आज येथें अभिनय करणार आहे झणून ! (विचार करून) अथवा ह्या कवीवर जो वाणिदेवीचा प्रसाद झाला आहे, त्याचा हा साक्षात्कार च दिसतो आहे. ठीक ज्ञालें; तर आतां मोहो विलंब कशाला करूं. (मागे पाहून) पण माझा मित्र नट अशून कां वरें येत नाहीं

[इतक्यांत नट येतो.]

नट—आर्या भरताचार्या, अरे कामीजनांला भानंदकारक असा हा शरदकालचा संध्यासमय प्राप्त झाल्यामुळे हे सतल पोरजे एकत्र जमून मला असें हणत आहेत कीं, पूर्वपडिननाट्यकलेनें एखादे सुंदर प्रकरण योजून त्याचा अभिनय या वेळेस आजाळ करून दाखवा !

सूत्र०—(हर्षाने) मित्रा नटा, माझा आज भाग्योदयच झाला! कारण मदनाने सर्व शिरा उद्रेक पावल्या असतां एकाएकीच जशी कंडांच देवांगेनेची मिठी पडवी, तद्वत्च ही तुझी वाणी झाली! असो, मित्रा आजच्या दिवशीं आर्य वसुंधरा नामक नाटिकेचा प्रयोग करून दाखवावा अशी इच्छा उत्पन्न झाली आहे, तर जा तूं आपल्या सोंगाची तयारी कर.

नट—आर्या, पण ही कोणाची वरें कृति आहे !

सूत्र०—तूं परवां ज्याच्याबद्दल असें हणालास कीं,

आर्या.

॥ नित्य प्रसन्न ज्याला श्री वाणी देवि ज्या कविवराची ॥

॥ कविता कन्या हरिते मति आश्रितमेवगाधविवराची ॥ ७ ॥

नट—हं हं, आलें लक्षांत तर! वरें असो, पण ही नाटिका नूतन असल्यामुळे मला चांगलीशी अवगत नाही, तर एकवार थोडा कथाभाग सांगा हणजे माझे काम होऊन हा संपूर्ण विद्वानांचेही इकडे लक्ष लागेल.

सूत्र०—खरी गोष्ट. (पुढें होऊन) अहो नागरिकजनहो, [आतां जो मी येथें खेळ करणार आहे तो अशा प्रकारचा आहे:—

इंद्रवजा.

॥ आली दशा आर्य वसुंधरेला ॥ एकत्वभंगें तिजपालकांच्या ॥

॥ ऐशाहि कालांत अनंतधर्मे ॥ विद्वन्मणी विभ्रमलेहि तेणे ॥ ८ ॥

नट—[आश्चर्यानें] काय, आर्य वसुंधरेला वाईट दशा प्राप्त झाली एकृण एकत्वभंगाचापरिणाम इतका उग्र आहे काय ?

सूत्र०—अरे ह्याच कवीनें आपणांस जें "रंभाभिसार" नांवा- नाटक दिलें आहे, त्यांत प्रभावर्ताने स्वार्थासाठीं आपला महान् पराक्रमी पिता जो दज्जनाभ राक्षस त्याचाही नाश केला! त्या

प्रकरणावरून नाही कां ह्या ऐक्यभंगाचा परिणाम कसा तो तुला समजला? आणखी तुला सांगतो:—

शार्दूल विक्रीडित.

॥ आहे जोंवरि एकता पद तिथें तन्नाशनीं वाजिचें ॥

॥ इंद्राच्या न पुढें पडे, मत तिथें चाले न देवाजिचें ॥

॥ होतां भंग हिचा प्रसंग पडतां ते रक्षणा धांवती ॥

॥ कोणाच्या नच कोणिही पटुपरी नष्टा दशा पावती ॥ ९ ॥

(पडद्यांत)

(कोपयुक्त) हारे नीच पुरुषांनो, मी साक्षात् कलिप्रिय आज बहुतकालपर्यंत या आर्यावर्तांत संचार करित असतां, माझ्यासमक्ष ऐक्यभंगाचा दुष्परिणाम वर्णन करितां काय? थांबा मूढांनो, एका क्षणांत तुह्यां उभयतांकडून तुमचाच नाश करवून टाकतो !

सूत्र०—[घाबरून] अरेरे, मित्रा नटा घात झाला! असें जर असेल तर क्षणमात्रही येथें रहाणें उपयोगी नाही. खचित हा आपणा उभयतांत विपट पाडून आपल्या प्रस्तुत प्रसंगांत मोठेंच विघ्न आणील, तर आपण गुपचुप निघून जाऊं. (थोडें चालून व पाहून) अरे, हा तर इकडूनच येत आहे; तर चल दुसरीकडून.

(असें ह्मणून गडबडीनें निघून जातात.)

[ही कथेची प्रस्तावना झाली.]

ॐ ॐ ॐ

[तदनंतर कोपानें ज्याचे नेत्र आरक्त झाले आहेत असा कलिप्रिय येतो]

कलिप्रिय—(कोपानें) हारे नीच पुरुषांनो, मी मूर्तिमंत कलिप्रिय या आर्यावर्तांत संचार करित असतां तुह्यो निर्भयपणें ऐक्यभंगाच्या दुष्परिणामाबद्दल जनांस बोध करितां काय? तर तुह्यो कालवशा झालां ह्मणून समजा; कांकीं, माझा प्रताप मोठा उग्र आहे! तो कसा ह्मणाल तर, श्वेतद्वीपवासी युवराज श्वेतकेतु जो माझा सखा, त्याचें कल्याण करावें ह्मणून मीं या आर्यावर्तांत अवतार धारण केला. येथील तापसशिरोमणि, जो कुलपति कण्वमहर्षि त्याची कन्या जी आर्य वसुंधरा हिच्या

सौंदर्य आणि संपत्तीच्या अतिशयाने नानादोषांतरांच्या राजकुंमारांचेडायीं हिच्या प्राप्तीविषयीं लोभ उत्पन्न झाला, त्याचप्रमाणे आमच्या महाराजांसही झाला; झगून मी महत्प्रयासाने तिच्या पालकांमध्ये महत्वाकांक्षा आणि आपस्वार्यबुद्धि यांच्या सहाय्याने दुर्धर असा कलह लावून दिला. येथील राजकार्यधुरंधर अशा पुरुषांस माझी भैत्रोण जो संगीता हिच्याकडून इतके वश करून टाकविले आहे कीं, आम्ही आर्य वसुंधरेस आतां दिवसां जरी घेऊन गेलों तरी आम्हांस कोणी हटकणारही नाही ! (अहंपणाने) तर आतां मी माझ्या मित्राला हीच योग्य संधि आहे झगून कळवितांच पहा. आणि मग करा सानकाश एकी करण्याचा बोध ! (संशययुक्त होऊन) पण येथे एक मोडोच अडचण उत्पन्न होते ! मीं असें ऐकिले आहे कीं, आलीकडे माझ्या मित्राच्याडायीं या आर्य वसुंधरेविषयींची भोगेच्छा असावी तशी दृढ राहिली नाही; आणि यामुळेच ती आपल्या परिवारकांजवळ नेहमीं असें झगून असतो कीं, जरकरतां हिच्या पालकांची एकी होऊन ते तिचा योग्य पुरुषाकडून पाणिग्रह करवितील तर मी तीजविषयींचा लोभ क्षणमात्रही अंतःकरणांन ठेवणार नाहीं. ह्या महाराजांच्या पवित्रबुद्धिमुळे मी जें अचरण करित आहे तें त्यांस आवडत नाहीं. तर आतां आपण असें करावें कीं, येथील लोकांतून धर्मप्रभृति जां जां झगून एकी होण्यास बलवत्तर कारणें आहेत त्या सर्वांचा इतका व्हास करावा कां जेणेंकरून पितापुत्र, स्त्रीपुरुष याही द्वंदांतून कोणाचे जरी आम्ही केश पिरगाळिले तरी सुद्धां एकापासून एकास उपयोग होऊं नये ! झगजे आर्य वसुंधरेच्या मनांत जो गोष्ट आज करावीशी वाटत नाहीं, ती करावीशी वाटून आपोआपच ती आपल्या सकल संपत्तीचे उपायन घेऊन आमच्या महाराजांची सेवा करूं लागेल, मात्र इतकी गोष्ट होईपर्यंत महाराजांनीं मला परत बोलावून घेऊं नये. (हर्षाने) इतका कार्यभाग झाला तर तो माझा बहुमान केल्यावांचून कधींच रहाणार नाहीं. (गर्वाने हिकडे तिकडे हिंडून) अरे समोरच्या जीर्णमंदिरांतून ही वसंतऋतूंतल्या कोकिलेसारखी कोण बरे बोलते !

(कान देतो)

(पडद्यांत.)

सम्वरा.

॥ भर्तावापुत्रे काणी असल जरि तरी दाखवा हीस एक ॥

॥ ज्याते पाहोनि जैसे पळति रिपु भये व्यालवालास भेरे ॥

॥ त्याने या मत्सखोचे अखिल सुख करे अर्पुनो मो स्वदेशा ॥

॥ जाणारी मात्र तेणे रिपुगण अपुला पाठवावा विदेशा ॥ १०॥

कालि०—(कोपाने) हं हं, समजलों ! हो महा खोलबुद्धीची आर्य

वसुंधरेची प्रियसखि सुसंगता आपल्या सखीला घेऊन तिच्या

योग्य पति शोधित आहे! असो, काय चिंता नाही, तूं माझी हा-

डवैरीण आहेस. या मूढेने प्रांतेप्रांती आपले दूत पाठवून माझा पिच्छा

पुरविला आहे. पुण्यक्षेत्रांतून तर हिने माझा वास नाहीसारखाच केला

आहे. पण कांहीं चिंता करूं नको! हा नावाचा कालिप्रिय आहे बरे,

ध्यानांत ठेव!! असो; आतां येथे उभे राहणे ठीक नाही, माझी प्रि-

या जी महाराजांची दासो संगीता, हिला यांचा काय एकांत होतो

तो ऐकून घेण्याला तिकडे पाठवून देतो. (असे ह्मणून निघून जातो)

(हा विष्कंभक झाला)

(इतक्यांत यथानिर्दिष्टस्थलीं आर्य वसुंधरा सुसंगतेशह प्रवेश करिते)

सुसं०—(भर्तावा पुत्र—इत्यादि पुरोक्त श्लोक ह्मणते.)

वसुं०—(शोकोद्देगाने) अई सुसंगते,

साकी.

॥ दैवचि माझ फिरले वाई व्यर्थ कशाला भ्रमसी ॥

॥ अजवर किति तूं क्रमोनि आलिस देश अणिकही क्रमसी ॥

॥ मजला निजदेशां ॥ न मिळे पति तो गुणराशी ॥११॥

सुसं०—(दुःखाने) प्रियसखि, काय हें तुझे अज्ञान ! आणखी तुला

मी असे विचारने कीं, जर हें तूं असे दुःखाचे भविष्य जाणतेस

तर तुला सुखाचे कां न जाणतां यावे ?

वसुं०—ते कसे बरे येईल, मी काय, भविष्यवादी आहे ? अगे जे धूर्त

असतात ते दृश्यस्थितोत्तरून तर्काने पुढील गोष्टीचे भविष्य सांग-

तात, हें नाही कां तुला दावूक ? आणखी तुला सांगते कीं,

शार्दूल विक्रीडित.

॥ कृष्णाच्या निर्धनों समस्त ललना घेवोनि ये तत्सखा ॥

॥ मार्गी स्तेन रणीं कळे मग त्या निर्वीर्य मी मद्धनू ॥

॥ गेले घेउनि चोरटे कितिक त्या देवादिदेवस्त्रिया ॥

॥ हें येतें नयनांपुढें तशि दशा आलीहि मत्पालका ॥ १२ ॥

सुसं०—सखि वसुंधरे, तें मी अमान्य करीत नाहीं; पणः—

शिखरिणी.

॥ प्रयत्नें अश्म्यांचों कठिण परी सालेंहि निघती ॥

॥ करी क्रीडा कांतेसह गजहि आकाश पटलीं ॥

॥ प्रयत्नें सूर्यांचें मधुप अर्धें तेज गिळितो ॥

॥ कशी त्वत्कार्या मी मग न यश पावेन सुमती ॥ १३ ॥

तर आतां तुला मी एकच सोगतें कीं, तूं खेदाचा त्याग कर. (मोठ्याने) आणि मी अविश्रान्ति प्रयत्नकरून ज्या एकत्वभंगापासून तुला असे दुःसह कष्ट भोगावे लागतात, तें आपल्या संपूर्ण प्रजाजनांमध्ये उत्पन्न करीन, आणखी ज्या मार्गानें तुझी संपत्ती परदेशास जाते त्यांचों द्वारे बंद करीन.

वसुं०—(भीतीनें) अगे, हळू बोल ! त्याच्या गुप्त दासी नेहमीं माझे भोंवतीं हिंडत असतात !!

सुसं०—(खेद्युक्त संतापानें) काय गे करूं, हे शब्द मीं कानानें ऐकावेत काय ? पण दुसऱ्याला काय बोल लावूं ! युवराज श्वेतकेतूचें अंतःकरण तुजविषयांतर पवित्र आहे हें मी पकें जाणतें. परंतु हा उदरंभरी जो तुझा परिजन, त्याचें गुप्त दासत्व करीत आहे, आणखी ज्यावर तुझी सत्ता, जो तुझें संरक्षण करण्यास तत्पर असा जो संपूर्ण त्रिदुषवर्ग तो तर निर्लज्ज होऊन सर्वतोपरी त्याचेंच अनुकरण व हित करीत आहे ! काय करावें, हें असें कांहीं लक्षांत आलें कीं, देहाचे तुकडे तुकडे करून घ्यावेसे वाटते.

वसुं०—छी छी, प्रियसखी सुसंगते, हा दोष तूं त्यावर देऊं नको. अगे विचार कर कीं, गाईच्या मागे लागून व्याघ्र घरांत शिरला, मग आंतील मनुष्यानें प्राणरक्षणाकरितां नको कां कोणास शरण

शरायला ? तसाच हाही माझे सौंदर्याला भुलून येयें आला ! पुन्हा
रु. ह्यणजे सामान्य वीर आहे असें समजूं नको; कारण,

शिखरिणी.

॥ प्रचंडें दौर्दंडें निज अरि हरोःहा नरहरी ॥

॥ जणुं एकद्वें कीं अजिं अवतरे हा नरहरी ॥

॥ प्रसंगें निःसंगा छुटुनि करि नंगा मरुजसा ॥

॥ त्रिहंगाचावेगी छळि सकल अंगा खरुजसा ॥ १४ ॥

आणि मग सांग बरें कीं, असल्या वीरांचा जाच सहन करून
कोण बरें परक्यांचें संरक्षण करणार? तेव्हां ज्यानें त्यानें स्वसंरक्ष-
णाचा मार्ग धरला त्यांत त्यांचा काय दोष ?

सुसं०—प्रियसखि वसुंधरे, अगे केवढें हें तुझें अज्ञान ! त्यांत त्याचा
दोष नाही ह्यणनेस ? एक तर,

आर्या.

॥ देवोनि रक्षितो निज, कीर्तिधत्ता प्रगट कीर्तिला काय ॥

॥ छळितां सीता द्रौपदि-मति अनुसरलो कुनीतिला काय ॥

आणखी

साकी.

॥ निरयगती ते वरी परागे परवशना बहु खोटी ॥

आणि ह्यणुनच

॥ मानधनानें मानहि द्यावी दृष्टि न द्यावी पोटी ॥ १६ ॥

तर सांग कीं, तुला परक्याच्या हातीं देतांना एक तरी कोणी साह-
स कर्मकरून जिवावर उदार झाला होता काय ? कोणाच्या गांवीं-
देखील ही गोष्ट आली नाही ! असो; आतां तुला सांगतें असें कर.
त्याची जी नवीन दासी तुला वश करण्याकरितां येत असते,
तिच्या बोलण्यावर कदापि विश्वास ठेवूं नको. कांकीं, जरी ती :—

इंद्रवज्रा.

॥ दाविते मन बहूत रसालें ॥ अंगिंचीं न टिकती परि सालें ॥

॥ ही पयोवदन आंत विषाची ॥ घागरी समज निश्चित साची ॥

हिच्या कपटीपणाची तुला एक खूण सांगतें. मी तुझी हितकारणारी
आहे, असें तुला दाखविण्याकरितां हिनेंही आपल्य नांवामागे
कसें तुजसारखेंच उपपद लावून घेतलें ! अगे, ही मोठी अकरूण

आहे. ही साहस करण्यास कदापि भिणारा नाही वरें ! हिने आपल्या सौंदर्याने कशी मृगवत् सर्वांची अवस्था करून टाकिली आहे; ती तूं पाहात आहेस ना ? असो; तर जेव्हां जेव्हां झणून तो तुला बोध करूं लागेल, तेव्हां तेव्हां तूं स्पष्टपणे तो पति मला मुळींच नको झणून सांगत जा.

वसुं०—(घाबरून) छी छी, सुसंगते, येवढें मला धैर्य कधींच येणार नाही ! त्यांतून एखादे प्रसंगी धैर्यधरून त्याशींच बोलिन; पण हिची ठकविद्या मी पक्की जाणतें. एकवेळ तो मजवर रागावणार नाही, पण ही असें करणारी आहे कीं,

दिडी.

॥ नको मजला तो नाथ अशी वाणी ॥

॥ हृदयि लुचीलचि त्यास असीवाणि ॥

वरें त्या विषयीं जर झणशील तर,

॥ सागराचें जो आढवितं पाणी ॥

॥ दैव माझे त्या कुठुनि दया आणी ॥ १८ ॥

अगोदर त्याच्या उग्रदर्शनामुळे माझी अशी अवस्था झाली:—

वसंततिलका.

॥अत्यंत चंड भुजदंड तया नराचे॥स्वप्नांत मी निरखितें निशिं नित्यसाचे॥

आणि ह्यामुळेच

॥व्याघारवा गंहनिं ऐकुनि धेनुवाणी॥देते मला गति तुझी जरि हे सुवाणी॥

सुसं०—असें झालें काय? असो, नुकतेंच तुझें वैभव परक्या देशांत घालविण्यास प्रवृत्त झालेल्या हीनांच्या नाशाविषयीं उद्युक्त झालेला पुरुषवर्ग, मत्सरबुद्धीनें, निष्कारण अन्याय करीत आहे, असें युवराज श्वेतकेतूस समजल्यामुळे त्यानें येवढी उग्रता धारण केली, इतकेंच काय तें ! येव्हवीं त्याचें रूप येवढें उग्र नाही. आणखी दर्शनीयवस्तूच्या सौंदर्यानें तिजविषयीं अभिलाष उत्पन्न होणें हा मनुष्याचा साहजिक धर्मच आहे ! परंतु विचारी पुरुष, सुलभदुर्लभतेचा विचार केल्यावांचून सहसा मनोवृत्तीचा भंग होऊं देत नसतात, हें तूं पूर्ण लक्षांत ठेव. असो; चल आपण क्षणमात्र ह्या उपवनांत कर्मगुरू करूं.

वसुं०—चलवाई, कोणीकडून तरी दिवस लोटले पाहिजेत खरे!
(मंदिराचे दार उघडतात. तांच संगीता दृष्टीस पडते. तिला पा-
हून दोषो डचकतात)

सुसं०—सखि संगीते ये. अगे पण तूं केव्हां आलोस? ये अशी.

संगी०—(कोपानें) पुरे पुरे पुष्कळ केला गौरव! (पुढें येऊन) अ-
गे वसुंधरे, सृष्टी वाई लोकांनां दोष देणान्या आहांत! तुझाला
फुरसत मिळाली कीं पुरे !! अगे तुला कर्मत नाहीं ह्मणून एखा-
दवेळेस तूं आपल्या मैत्रिणींना येथें आणीत जा; येवढें सांगितलें
तर तूं आपली रोज रोज हिच्याशां बोलत असतेस ! असा एकां-
त तरी तुमचा काय आहे? थांब आतां उद्यां महाराजाकडून सर्व-
च बंदोबस्त करवितें. (वळून) सुसंगते, वाई तुलाही कांहीं ला-
ज न वाटावी काय गे ! आपली उठ पळ चालली हिकडे ! मग
येथहा जर तुझाला विरह सहन होत नव्हता तर तरवार गाजवा-
यची होती? असो पाहतां येईल. (एकीकडे जाऊन फुटफुटते)

सुसं०—(खेदानें) हर हर ! परमात्मा,

सार्की.

॥ नखरदनांनोंहीनसिंहिणी शुनिच्या उपहासातें ॥

॥ सहन करीते मीहो तैशी तोडी जरी मांसातें ॥

॥ हर हर काय गती ॥ आली देवा मजवरती ॥ २० ॥

असो मर्जा देवाजीची ! (संगीतेस) वाई अमळ शांत व्हा. व-
सा येथें आणि येवढें एका एकदां. (संतापकोपानें)

शिखरिणी.

॥ पराच्या संगानें सखि परशि झालीस कशि गे ॥

॥ फुलें घेती केवीं जडहि परि तीं मृगदुण कदा ॥

॥ क्षणें कैशी होशी वद परिचयें शून्यहृदया ॥

॥ जसें पक्षी होती विफल तरुनामा विसरते ॥ २१ ॥

संगीता-होय होय वाई, होय बरें, मी परकीच खरी! कशी आण-
खी बोलतेस ती पहा. पण हें तुला टावूक आहे कां?

रथोद्धता.

॥ अर्थ दास नसतो मनुजांचा ॥ अर्थदास मनुज क्रम साचा ॥

॥ कां न जाळिल तदन्न मनाला ॥ भाव ठाव नयवान जनांला ॥ २१ ॥

तेव्हां वाई अशा स्थितींत नाकरी न्यायनेच केली पाहिजे. पूर्व-जन्मीं काय पातकाचरण केलें तर ह्या जन्मीं परसेवा करणें क्यू पाळोंआलें! आणि आणखीही अनाचार करून धन्याचा नाश करवूं काय?

सुसं०-सखि काय करूं, तूं पडलीस राजाश्रित, ह्मणून तुझी ज्या रीतीने कानउवाडणी करायला पाहिजे, तशी करण्यास मी अशक्य आहे! तरी मी तुला येवढें तर सांगतेच कीं,

दुतविलंबित.

॥ कमलिणी फुलुनी रवि तोववी ॥ स्वभलिनो मधु देउनि पोववी ॥

॥ तशि न तूं करिशो सखि चाकरो ॥ करि तुला पुरतो वश भाकरी ॥

संगीता-वार्यानीं, पुढे करा हें तुमचें शास्त्र, कारण आतां बालिवधाचा काल उरला नाही! आतां जें काय आहे तें सर्व नियमांत आहे. ज्यांनीं त्यांनीं आपला योग्य रस्ता धरला. असो; सुसंगते, मी कांहीं पैशावर दृष्टी देणारी नव्हे; परंतु मी महाराजांचा एकनिष्ठपणें सेवा करणारी दासो आहे. जेणेंकरून त्यांचें अनहित होईल असें मला वाटेल, त्याबद्दल त्यांस सावध करणें हें माझे काम आहे; आणि ह्मणूनच उद्यांपासून तुझांतून कोणांलाही हिच्याशां एकांत करावयास सांपडेल असें वाटत नाही, तर तूं हिला चार सुविचाराच्या गोष्टी सांगून आपल्या नांवाला महत्पदाची प्राप्ति करून घे. पहा, ईशसत्तेनें सांप्रत ज्यानें आपला विजयध्वज मेळूच्या शिखरावर लाविला आहे, असा जो महानुभाव श्वेतकेतु तो ह्या तुमच्या वसुंधरेची सुंदरता ऐकल्यापासून इतका कांहीं वेडा होऊन गेला आहे कीं, तो येवढा मोठा बलाढ्य असतांही, पिशाच्योनी पावलेल्या मदनालेही त्याला बंदोशाळित टाकिलें! त्या दिवसापासून मी त्यांचें मुखांतून येवढोंच मात्र अक्षरें ऐकतें कीं,

भुजंगप्रायत.

॥ गवाक्षीं मृगाक्षी निरोक्षुनि माला ॥ करी वेध वक्षीं सुलक्षे कटाक्षे ॥

॥ तधीं पासुनी वासुनी तोंड आहे ॥ निशीं मन्मथाचाहि सोशोत जाच ॥

आणि अशा रोतीनें—

वसंततिलका.

॥ सौधांतरीं बसुनि तो अति दीनवाणी ॥

॥ शोकें हिच्या करितसे निज कायहाणी ॥

॥ नाहींच उग्र असुन भुवनैकवीर ॥

॥ गेला विरुनि मनिंचा स्वमनोंच धीर ॥ २५ ॥

सुसं०—(संतापानें) संगीते, आवर आवर आपली जिभली आवर जसा सांप्रत वालिवधाचा काल नाहीं, तसाच अशा तुझांसारख्या कुलकलंकिणींच्या बोलण्यावर विश्वास ठेवण्याचाही नाहीं.

वसुं०—(घाबरून) प्रियसखि, अगे हें काय? अगे उगी बैस गडे. (तिच्या तोंडावर हात ठेवते)

सुसं०—(हात झिडकारून) उगी बैस पोरी. ज्या असल्या दासोपणानेंच थोरपणाचा आणि शहाणपणाचा तोरा मिरविणाऱ्या कुलंगारा, त्यांच्या भुंकण्याला कोणू भिणार?

संगीता—(मनाशां) ही वेळ आपण संताप करण्याची नाहीं, तर आतां शांतपणानेंच काय होईल तें पहावें. (उघड) प्रियसखि सुसंगते! अगे येवढी रागावलीस कां? तुला मी खरोखर सांगतें कीं, मी तुझ्याबाहेर नाहीं बरें; परंतु मला तें व्यक्तरीतीनें तुझांस दाखवितां येत नाहीं, इतकेंच!

वसुं०—सत्य आहे, सुसंगते, याबद्दल मी साक्ष देतें.

सुसं०—वेडी गे तूं वेडी आहेस, ह्या अशा भोळेपणानेंच तूं एखादे दिवशीं आपला नाश करून घेशील !

संगीता०—बाई वसुंधरे, सध्यां हिच्या मस्तकांतोल मगज अमळ तापला आहे, त्यावर चंदनाचा रस लावून तिला अमळ पडूंदे.

सुसं०—संगीते, तूंच थोडा आपल्या घशांत ओतून घे.

वसुं०—सखि सुसंगते तुला हिच्या बोलण्याचा कांहींच कां विश्वास असूं नये ?

सुसं०—एक तुला सांगतें:—

आर्या.

॥ कोशस्थ असिलताशी यद्बुद्धो शोभते वरो मात्र ॥

॥ मग विश्वासपद कशी सांग, सखी कांपणार जे मात्र ॥ २६ ॥

असो; अगे संगीते, तुला मी निक्षून सांगते की, जोंपर्यंत हें तु-
मचें वकध्यान आझांस उमजलें नव्हतें, तोंपर्यंतच काय तें आमचें
अनहित झालें ! परंतु आहां या तुमच्या बोंबड्या बोलण्याला फ-
सून तुमच्या अंकित आझी होऊं असें मुळींच समजूं नका. तुम-
चा संभावितपणा आझांस पुरता कळला आहे! मी तुला ओळखते.

भुजंगप्रयात.

॥अगे मानभावी कृती मानभावी, तुझी जें वदाया वदे ते पुरेना ॥

॥निजाधारवृक्षास कांपावयास, तुझां भोतिकैची निसंगा स्त्रियांना॥२७॥

संगीता—(आपल्याशीं) ही आपल्या कार्याचा खरोखर नाश
करून टाकणारी आहे ! (कोपानें उधड) अगे लुसंगते, तूं मा-
झी आज पुष्कळ निर्गर्तना केलीस, त्यामुळें मला अत्यंत संताप
प्राप्त झाला आहे, तर तूं आतां येथून निमूटपणें चालती हो; नाहीं
तर माझ्या हातून तुझें कांहीं तरी अनिष्ट झालेंच समज.

सुसं०—अगे जा, व्यर्थ कां तोंडाची वाफ दवडतेस? सांगते हें ऐक:-

शार्दूल विक्रीडित.

॥ जोंपर्यंत नभों रवि प्रतपतो चंद्रां वसे शीतता ॥

॥ जों नेषे जलही विषत्व सहसा, व्याघ्रा न धेनू वधी ॥

॥ जों नाहीं गज बांधिला दृढ असा लूतारसैं दांडगा ॥

॥ तों होणें मैदनिष्ट गे तव करें नाहींच निर्धार हा ॥ २८ ॥

असो, प्रियसखि वसुंधरे, मी केवळ हिच्या दवकावणीच्या बोल-
ण्याला भिणारी आहे असें तूं समजूं नको; परंतु ह्या दुष्टेत्रीं दुर्व-
चनें मला अधिक संताप उत्पन्न करितात अणून मी जातें. (जाऊं-
लागते)

संगीता—सुसंगते, जातेस तर जा; पण मी झणतें याचा पुरता
विचार कर वरें!

शार्दूल विक्रीडित.

॥ इंद्राची तरवार वारिदसखी जो अंगुलीं नाचवी ॥

॥ विंध्यद्रीसम शैल फोडुनि तळीं स्वच्छेदका सांचवी ॥

१ तापत आहे. २ सोन्याच्या सुतारें. ३ याणे वाहें ४ रजि,

॥ न त्याच्या परि लाविली उदधिला वेलाहि सोडावया ॥

॥ तो लाविल न कां स्वदुर्लखितही ब्रम्हयास खोडावया ॥ २६ ॥
व्याणखी

अनुष्टुप्.

॥ आसर्वे वासवालाही ॥ आस देवोनि लासवी ॥

॥ नासवीशील त्या कैशी ॥ नासवीताहि ईश्वराः ॥ ३० ॥

श्रुमं०—मूढे, अगे ज्याच्या त्रिवावर तूं येवढी उड्या मारितेस त्या-
चें तुला पुरतें हृदयही समजलें नाहीं. अगे, तो तुझांला केवळ भा-
रतीपुरत्या कुठ्या झगून समजतो वरें! असो; आतां मी तुजशीं
अधिक प्रसंग करीतच नाहीं. जातें मी; (वळून) सखि वसुंधरे
सांगतें याचें तात्पर्य चांगलें लक्षांत ठेव वरें.

आर्या.

॥ आशा प्राण व्यसनीं; कीं मनगे लाववा न लावावें ॥

॥ गावोन लागतें बुध; त्वत्पतिला राववा नला गावें ॥ ३१ ॥

(असें झगून निघून जाते)

संगीता—(आपल्याशीं) गेली एकदांचो पीडा ! आमच्या महा-
राजांची जी सांप्रत पवित्र वृत्ती झाली आहे तिच्यापुढे काहीं उ-
पाय चालत नाहीं! नाहीं तर या आर्य वसुंधरेचें नखदेखील को-
णाच्या दृष्टीस पडूं दिलें नसतें. असो; (उघड) वाई वसुंधरे, पा-
हिल्यासना ह्या तुझ्या सख्या ! हिनें माझी विटंबना केली ती तूं
पाहिलोच आहेस. आतां महाराजाशीं प्रसंगां खोटे मात्र बोलूं नको

वसुंध०—मी तरी काय करूं ! तुला मी वारंवार सांगत असतें कीं,
तुला जर असें काहीं बोलवायचें असलें तर कोणादेखतां बोलूं न-
को. त्यांना अशा गोष्टी कधीही रुचणार नाहींत, कारण महारा-
जांनीं त्यांचे सर्व अधिकार हिसकून घेतले हैं फारच वाईट केलें !

संगीता—वाई, अगे काय हें ! तूंही अशी निर्भीड झालीस कां ?
वेडे, त्यांनीं हा जो कुरपणा प्रगट केला ह्याचें सर्व कारण तूंच आ-
हेस. त्यांना जर वश झालीस तर तुझ्या सख्यांना अधिका-
रणी कधीं तरी वाण पडेल काय ?

द्वसुं०—खरच गे वाई, मग कशाची वाण ! कारण त्यांना अधिकार
घेऊन मग काय करायचें ! आणि ह्मणूनच मो वश होत नाहीं.
समजलीस. (आपल्याशीं) काय हा लोकांचा निर्लज्जपणा ! [आ-
काशकडे पाहून] दिश्वंभरा माझ्या डलकांचा नाश करणार
कोणच नाहीं काय रे ?

संगीता—(तिचा भाव न उमजून) वाई, अगे सांग सांग, कोण दुष्ट
तुझा डल करितो त्याचें नांव सांग ? आणि काळजीपासून हो निर्मुक्त ?

आर्या.

॥ असव मांसप्रिय जो वास्तव पुण्यद असा न ज्या सत्रे ही ॥

॥ साक्षीच अंतकाची क्षेम कराया यदर्थ यास वही ॥ ३२ ॥

भाणखी

॥ हा पुण्यश्लोक नृपति पति ऐशी वैखरी स्वये वदसी ॥

॥ वैखर्णिनी मग तुझा डलक न कां कांपणार गे तदैसी ॥ ३३ ॥

द्वसुं०—(कोपानें) मूढे अपवित्रे, तुझी जिह्वा सहस्रधा होवो ! अ-
ये, असली अमंगल भाषणें बोलण्यास तुला लज्जा नाहीं वाटून
काय ? जा येथून आपलें काळें कर, क्षणमात्रही माझे समोर राहू-
नको ! दुष्टे, तुझेंतरी जातिमहत्तरेचा कांहींच कां अभिमान नसावा.

संगीता—अये, तूं कितीही बोललीस तरी मो त्याचा राग धरणा-
रा नव्हे. कांफीं, तसें झालें असतां तुला आमचा नाश करणें सो-
डें कठीण नाहीं ! नुसता महाराजांचा स्मितमुखानें एकवार गौरव
केला कीं पुरे !

द्वसुं०—(आपल्याशीं) काय वाई हिचा हा लोचट स्वभाव तरु !
(उघड) वाई संगीते, त्या तुझ्या महाराजांचीही मला गरज नाहीं,
आणि तुझ्या कोपालाही मो भीक घालीत नाहीं, तर चालती हो
कशी ! ?

संगीता—(मनाशीं) त्या दुष्ट सुसंगतेनें हिला पुरतें शहाणें के-
लें ! (उघड) वाई काय हा तुझा कोप ? अगे विचार कर कीं,

१ पुण्यदेणारा. २ यज्ञ. ३ यासाशीं. ४ उच्चम भादें वर्णन दिचें. ५ त्याची
तरकार.

इंद्रवज्रा.

॥ दैव जो फिरविता नृपनाथ ॥ काय त्यास हणसो सखि लात ॥

॥ मन्मथप्रतिनिधीच पुन्हा तो ॥ हेयं गे न तुजला पति हा तो ॥

वसुं०—तुला एकवार सांगितलें, आतां कां व्यर्थ त्रासवितेस ?

संगीता—बाई, अगे अत्याग्रह सोड बरें ? तूं विचार कर कीं, जे कोणी तुझे, क्षणांत आकाशपाताल एक करून टाकणारे माहात्मे वीर, ज्यांचे पराक्रम श्रवण करीत असतां शत्रूंचीं अंगें भयरोमांचित होत, त्यांस यानें आपल्या बाहुबलें करून कसें एकाएकीं शून्य करून सोडलें ! इतकाच केवळ त्याचा पराक्रम झाला असें नाही; तर

वसंततिलका.

॥ वरुण पवन वन्ही घातले वंदिशाले ॥

॥ मथुनि इशदिशांचें सौर्य अंगें विशालें ॥

॥ हरुनि त तव नूही रौवणें जानकीशी ॥

॥ नैतहि तवपदों त्या कां न गे तोषवीशी ॥ ३५ ॥

पुन्हा तो केवळ पराक्रमीच आहे असेंही तूं समजूं नको.

इंद्रवज्रा.

॥ विश्वानुया धार्मिक सत्यवक्ता, देवांगनारंजनमंदिरासा ॥

॥ हा नोवरा घे मनि मुख्य हाव, जावो त्रि लोकीं तव पुण्य नांव ॥ ३६ ॥

वसुं०—(आपल्याशीं) काय करूं, ह्या अकूलीनेशीं संभाषणही करूं नये ! असो; (उघड) सखि, (त्रासानें) झी, झी, तुला ' सखि ' ला शब्दही योग्य नाही ! गे संगीते, ऐक तुला सांगतें. निर्लज्जे,

वसंततिलका.

॥ माणिक्यमौक्तिकमयीं कनकाख्य पात्रीं ॥

॥ ताजा बहू गुण करीहि सुगंधयुक्त ॥

॥ आहे सुरारस परी परिपूर्ण बाई ॥

॥ कैशी सुजात सति घेहल जी कुलीना ॥ ३७ ॥

हे तर असोच; पण,

अनुष्टुप्.

. ॥ राजहंसोपभोगार्त्रे ॥ मानसाख्य सरोवर ॥

॥ नीच काकात्त कैलें तें ॥ देईल रस आपुला ॥ ३८ ॥

गी०—(अत्यंत कोपानें) दुष्टे कुतूबे, महाराजांची साह्या समक्ष अशी निंदा करितोच काय ! काळजी करूं नको. ही संगीता महाराजांची विटंबना कधीही सहन करणार नाही, ध्यानांत देव. तुझ्याश्यां पुन्हा आपला पहिला काळ येईल असा अज्ञान भरवसा आहे काय ? हा कालपात्रेनी महाराजांनीही तुझ्या दुष्टपत्रांची उपेक्षा केली होती; कांकीं, अगोदरच आप्तवर्गीच्या वियोगानें तू शोकाकुल आहेस आणि अशा वेळीं तुझ्यावर आप्त केला असतां निर्लज्जपणा अंगां येतो. असो; तूं तर महाराजांच्या प्रसादाला मुळीच पात्र नाहीस. आतां इतकेंच करावयाचें कीं, जीं मूं धापणास श्रेष्ठ ह्यणून ह्यणवित्येस, तो श्रेष्ठपणा मात्र व्यर्थ करून तुझा नाशच करून टाकितें. जातिच आतां मी. पहा आतां काय काय घमत्कार होतील ते! आणि जर कोणी तुझा सहाय्यकर्ता असेल तर त्यास पुढें होण्यास सांग, स्वस्थ बसूं नको. ही संगीता आपलें वचन कधीच व्यर्थ करणारी नाही. (निघून जाते)

वसु०—हाय हाय, कशी मी सर्वोपरी मंदभाग्या झालें ! अर्हे धरित्रे, आतां या दीन अवलेचा शेवटीं असा विपरीत परिणाम होणार काय ? ह्या प्रसंगी तूं जर मला आपल्या उदरांत घेशील तरच मी निष्कलंक राहीन, नाही तर व्यर्थ झाला माझा जन्म ह्यणून समज ! (आपल्याशीं) काय मी वेडी ! ही पंचमहाभूतें जात्याच अक्षरुण असतात, ह्यांचो मी कशाला प्रार्थना करूं !! माझी प्रियसखि जी सुसंगता, हिनें सांगितलेंच आहे कीं, (द्यावाप्राण व्यसनी—इ० पूर्वगत आर्या ह्यणते) तर मी आतां तसेंच करितें. (स्तब्ध होऊन श्वास सोडून) हं, माते विश्वजननि, या भरतवर्षांत कोणीही मला या पारतंत्र्यापासून मुक्त करणार नाहीच ना? हर हर, आतां व्यर्थ दोष घेण्याकरितां मी ह्या शरिराची कशाला आशा धरूं !! [चोहींकडे पाहून] हाय हाय, कशा ह्या संपूर्णदिशा मला उदास दिसूं लागल्या ! खचित, ह्या मला माझे महदप्रिय सूचित

करितात, हा त्यांचा मजबूर मोठाच उपकार झाला! असो, आतां
माझ्या विरहापासून काय ती माझी प्रियसखि सुसंगता मात्र क-
'टी होईल. तिचे समाधान करावे तर तीही येथे नाही, आतां काय
करूं! तिला माझी हाक कोठून ऐकूं जाईल (कंठ दाटून) अई
सुसंगते, (मूर्च्छित होते)

मुसं०— (प्रवेश करून) अगे अगे वसुंधरे, सावध हो, सावध
हो,! सखि, धीर धर, धीर धर. (तिला मांडीवर घेऊन वारा घालून)
सखि, सावध हो, सावध हो. काय बाई मी मूर्ख तरी! कशा
माझ्या सखीला मी एकटी टाकून गेलें! आतां काय करावे;
हाय हाय, सखि आर्य वसुंधरे—

दिंडी

॥ तुझ्या देवां किति कष्ट लिहीलेत ॥

॥ किति पापाचा यांड वसे हेत ॥

॥ कसा परिचारच काल तुझा झाला ॥

॥ कसा वीरांचा संघ लया गेला ॥ ३९ ॥

वसुं०—[अमळ सावध होऊन त्रासार्ने] अग कोण तूं माझी जन्म-
जन्मांतराची दावेदारीण आहेस? मला दुःसभागिनीला आश्रय
किति कष्ट भोगायला लावतेस!

मुसं०—(शोकाने आपल्याशी) हर हर, काय हें सखीचें नवा-
सारखें भाषण! (उचड) सखि वसुंधरे, अगे अमळ घायली
सावध तर हो.

वसुं०—कोण, सखि सुसंगता? (तिच्या कंठास मिठी मारून)
कठोर हृदये सुसंगते, मला एकटीला टाकून तूं कोठे गेली
देतीसवरे?

मुसं०—प्रियसखि, अगोदर हा शोक सोडून दे; पुरें आतां! अ-
गोदरच शोक करून करून काटासारखी झालीस, आणि आयसो
कितो रडणार!

वसुं०—आतां मला हा देह ठेऊन करायचें तरी काय?

मुसं०—अगे काय हें वेड्यासारखें बोलतेस! तूं ज्या शरणाचर घे-

वही उदार झालो आहेस, तें तर माझें आहे. तुझें शरीर (सिंघाट हात उठून) हें; पाहिजे तर याचा कर नाश.

वसुं०—(सद्गदित कंठानें) प्रियसखि लुसंगते, तुझ्यासारखी माझी सखि आहे, येवढेंच काय तें मला दुःखांत सुख ! परंतु पूर्वसौख्य लक्षांत आलें कीं, तूं पण नकोशी वाटतेस. असो; तूं तरी काय करशील वाई !

सुसं०—तुला मीं एकदां सांगितलेंच आहे कीं, (प्रयत्नें अश्रूयांचीं ह० पूर्वोक्त श्लोक हाणते) असो; सखि मी तुला सोडून कोटें गेलें नव्हतें. त्या निर्लज्जेच्या दुष्टवचनांनीं माझ्या शरिरांत दाह उत्पन्न झाला होता, क्षण अमळ ह्या तुझ्या उपवनांत जाऊन पडलें होतें; परंतु इतक्यांत तुझी हकि ऐकून धांवतच इकडे आलें. तर सांग वरें कशाकरीतां हांक मारलीस ती ?

वसुं०—(ओशाळेपणानें मनांत) भातां मी हिला काय सांगूं ! असो; सांगतें कांहीं तरी. (उघड) अगे भातांशीं कोणी जवळ नसल्यामुळे ज्या कांहीं चमत्कारिक माझ्या वृत्ति होतात व त्या मजकडून काय बोलवितात ह्यांचें मला भानच राहत नाहीं ! असो; पण तुझा दाह जर शांत नसेल तर चल क्षणभर आपण उपवनांत जाऊं.

सुसं०—तें असो; पण खरोखर मी तुला रागें भरेन या भयानें, हांक मारण्याचें खरें कारण तूं चोरलें. असो; सखि वसुंधरे, मी तुला खचित सांगतें कीं, जेंपर्यंत तुझा व माझा परिचय झाला नव्हता, तेंपर्यंत काय जें तूं दुःख भोगलेंस तितकें. भातां तुला नवीन क्षण होणार नाहीं. तुझा व माझा जो महाराजांनीं परिचय करून दिला हे त्यांचे मोठेच उपकार आहेत ! यावरून उत्तरोत्तर तुझी उच्चति होण्याचें हें सूचक चिन्हच आहे. असो; चल क्षणभर भातां पाहिजे तर उपवनांत. (पुढें होऊन) ये अशी इकडून (असें क्षण दोघी वसंतक नामक जीर्णोपवनांत जातात)

वसुं०—(शोकानें) सखि, या उपवनांत येऊन दुःखाला मात्र अधिक भरती येते ! याची पूर्वस्थिति लक्षांत आणून, प्रस्तुत स्थितीकडे पाहिले क्षणजे देहाला संताप उत्पन्न होतो ! पहा हा द्वार-प्रदेश. (हातानें दाखवून)

इंद्रधजा. (पूर्वार्ध)

॥ जे काक येथे बलि खात होते ॥ ते मांसपंकीं घरती निशंक ॥

सुसं०—खरेंच बरें, सखि वसुंधरे, तूं झणतेस तसेंच आहे! हे वहा या वाजूला आणखी केवढें दुःखाचें कारण तें !! (चालून वोटने दाखवून)

(उत्तरार्ध)

॥ तीर्थोदकाची सव जे नहाणो ॥ मूर्तोदकें काय अहा भरावो ॥

हर हर, हा सर्व त्या पापात्म्या कलिप्रियाचा प्रभाव बरें ! ह्या दुष्टाला काय यातना भोगाव्या लागतील त्या लागोत बाई! (संतापानें, मूढाचा सत्यानाश होवो!

वसुं०—त्याला किती जरी दुःख झालें, तरी झाली गोष्ट ती काय फल येणारी आहे? (खेदानें) हर हर, काय गे या पाषाणरुदयानें निर्दयत्व ! बाई, स्मरण झालें की, अंगावर कांटेच उत्पन्न होतात !! असो; दुसऱ्याला वोल लावून तरी काय फळ ? आपला संपूर्ण परिजनच केवळ पायापुरतें पाहाणारा आहे. अलोकडे तर कोणाचा कोणाला धाकून राहिला नाही !

सुसं०—सत्य आहे, सखि त्याच वेळेंच हे सर्व भविष्य माझ्या डोक्यापुढे उभें राहिलें. असो; चला अमळ हिंडून येऊं. (तसें करिताने)

वसुं०—(खेदानें) छी गडे, सुसंगते, येथे येऊन व्यर्थ खेडाला मात्र कारण करून घेतलें ? यावेळेस परिचितप्रसंग डोक्यापुढे कसा मूर्तिमंत उभा राहिला ! तर मी येथे काय पाहून तरी दुःख विसरूं !! सुसंगते, सांग गे सांग ? (ओहोकरुडे पाहून ओकवेगानें)

स्मधरा.

॥ माझे ते हंस कोडे मयुर शुक कुडे कोकिला चक्र गेले ॥

॥ कोडे तीं पांडसेंही ध्वनि सुखकर ते काय गे काय झाले ॥

॥ जेथे मी मत्प्रियाशीं बहुविध चिर गे खळलें इर्षचित्तें ॥

॥ तेथे कीं आदृष्टलाचा अनिशय दिसतो काय झालीं स्वचित्तें ॥ ३१ ॥

अगे, जें हपवन केवळ नंढनवनाप्रमाणें रम्य, ज्यांत मी साक्षात इंद्राणीसारखी आनंद अनुभवीत होतें, तेंच मला सांप्रत भयंकर असें पिशाचस्थान झालें ना ? आणि मी त्यामध्ये हडळीप्रमाणें एकटी हिंडू लागलें ! (वर पाहून) हायरे विपरीत भागधेया ! !

सुसुं०—(मनांत) आतां येथें राहणें ठीक नाहीं. या परिचितसौख्याच्या स्मरणापासून कांहीं विपरीत परिणाम होईल ! (उघड) सखि वसुंधरे, कशाला ह्या दुःखद वस्तु पाहतेस ? चल माघ्राशी. (आकाशाकडे पाहून) आणखी अस्तमानचाली समय होत आला, तर चलच आतां.

वसुं०—असें झालें काय ? तर चला. (अमळ चालून) पण सखि आतां आणखी एक मुला भीति उत्पन्न झाली आहे ! ती दुष्टांतः—करणाची दासी संगीता, माझा नाश करण्याची तर प्रतिज्ञा करून गेली आहे; कदाचित् रात्रीच्यासुमयीं त्या निर्दयाला घेऊन येऊन ती मला महान कष्टांत टाकील ! त्यांतून रात्रीचाप्रसंग झटला तर क्षामीपुरुषांचा आनंददाता असतो, तेव्हां काय परिणाम होईल तोही मला समजत नाहीं!! आणि झणूनच मी तुला आजची रात्र येथें राहा असें झणतें.

सुसुं०—अं, त्याची तूं काळजी कशाला करितेस ? अथवा जर तुझा आयडच असेल तर राहून देखील. आणि मीही असें योजिलें आहे कीं, महाराजांच्या कृपेनें तुझे स्थानांतर करवून घ्यावें; कांकीं, ह्या तुझ्या मंदिरांत राहणें मोठें घातकच आहे ! पहा याची कशी अवस्था झाली आहे तीः—

स्रग्धरा.

॥ झाल्या ह्या जीर्ण भिंती गवस उगवले स्तंभही जीर्ण झाले ॥

॥ वऱ्हे वायू भरारा भुजगवसतिला पावती थोरलाले ॥

॥ दारेंही मोडली गे क्तितिकाहि भरलीं वाघुळें भालु आंत ॥

॥ टायीं टायींहि आहे उकिर वहुतसा भोजवी वृष्टिपात ॥ ४२ ॥

सुसुं०—(शोकोद्देगानें) अई, काय ही आदस्था ! मीच तरी कशी वाहण्यास उरलें!! (सुसंगतेच्या गल्यास मिठी मारून) पि-

य सखि काय सांगुं, हा वाडा शुद्ध जांबूनदाचें केवळ मेरुचें
दुसरें शिखरच असा होता वरें ! आणि त्याची ही दुर्दशा !! हर
हर परमात्मा, काय ही तुझी भवचट करणी ? अरे निर्दया,

शिखरिणी

॥ ज्या प्रासादीं हरिहि वचके तेथ नांदे वराक ॥

॥ ज्या उद्यानीं पवन दवके सूकरें श्वान तेथें ॥

॥ ज्या त्या रानीं सुकुसुम तरू, माजले देवदारू ॥

॥ जे वीरांचे समरसख ते वाहती भार दंतो ॥ ४३ ॥

सुसंगते, काय गे करूं; एकेक पाहून हृदयाचे तुकडे पडतात वरें!
(भोंवताली पाहून)

स्वागता

॥ मोडल्या हरिकैरीनवशाला ॥ त्या पत्रे विभु कसा नवशाला ॥

(वर पाहून)

॥ सौंदभेद बहुही कळसाचा ॥ भंगदेश उरिं दे कळ साचा ॥ ४४ ॥

मृसं०—साख सत्य आहे. तूं येथलें सौख्य अनुभवलेलें असल्यामुळें
सांप्रतची ही आवस्था पाहून तुला असेच दुःख होणार ! असो;
चल आतां.

व्रसुं०—(खेदानें) सखि, खरोखर असें घाटें कीं, खुशाल अरण्य-
वास स्वीकारावा. काय सांगुं मी तर असें ऐकतें कीं:—

शार्दूल विक्रीडित. (पूर्वार्ध)

॥ जेंजें सोमरसप्रपास्थल सदा तें माधवीचें दिसें ॥

॥ जेंथें वेदनिनाद फार उसळे म्लेंछध्वनी तेविसें ॥

मृसं०—प्रियसखि, अगे सत्य आहे. तूं नुसतें ऐकतेसच, पण मी बाई
दोळ्यांनीं व कामांनीं त्याचा अनुभव घेतें वरें !! मर्जा परमेश्व-
राची ! असो; हेंच तुझें मंदीर.

व्रसुं०—(प्रवेश करून अत्यंत शोकानें) अर्ह, काय हा प्रमाद !

(उत्तरार्ध)

॥ जेंथें कुकूट नाचती गुरू तशीं हीं रासभें बांधलीं ॥

॥ या माझ्या सदानांतरीं सुरजशीं बालें अशीं नांदलीं ॥ ४४ ॥

हाय रे कठोरा देवा !! (सखीच्या गळ्यास मिठी घालून रडते)
 सुसं०—(शोकदुःखाने मनाशी) काय कळं , कोणची तरी वस्तु .
 दाखवून इला धीर धरण्यास सांगुं ! (तिचे डोळे पुसून उघड) सखि
 वसुंधरे, किती बरें शोक करितेस ? तूं परक्याचें दुःख कांहींच
 कां मनांत आणित नाहीस ? पहा ह्या दशदिशा कशा उदास झाल्या
 आहेत !! आणखी

आर्या.

॥ उलले गिरि चिरले तर उदधि कडे कीं रवीहि ये जवळ ॥

॥ नभ हदरून वने विधु नक्षत्रांचेहि गीळिले कवळ ॥ ४५ ॥

वसुं०—सखि, अस्तमानचा समय झाला हेंच तूं मला लुचवितेस,
 हें मी समजतें. येरव्हीं ही पंचमहाभूते कोठलीं गे अशांस करुण हो-
 णारीं ! (वर पाहून) धन्य आहे प्रालब्धाची, नमस्कार असो त्या-
 ला !! अगे सुसंगते, हा पहा माझ्या दुःखाची पराकाष्ठा करणारा
 आणखीही एक विषय कसा दृष्टीस पडतो तो ! अगे हा जो मा-
 झ्या मंदिराचा अग्रभाग दिसतो, याचें असें वैभव होतें बरें:—

साक्षी.

॥ गंधर्वांचें गायन तेंथें पारावत घुंवूंतो ॥

॥ स्मृतिलामात्रचि पात्र जहालो कैशी हे मद्भूती ॥

॥ शोकें उलति कडे ॥ जाऊं चल गे एकिकडे ॥ ४६ ॥

(असें झगून निघून जातात)

पर्यायसंक्षेपादर्श नामक प्रथमांक समाप्त.

॥ श्री ॥

आर्य वसुंधरा नाटिका.

अंक २

प्रारंभ.

स्थळ—नदीसंगम.

पात्रें.

श्वेतकेतु.....श्वेतद्वीपवासी एक राजा.

माधव्य.....त्याचा मित्र.

संगीता.....त्याची दासी.

(तदनंतरं युवराज श्वेतकेतूचा शोधकरण्याच्या मिशनं
दासी संगीता येते)

संगीता—(चोलीकडे पाहून उद्ध्वितें) हाय हाय, कोठें हा विर-
हीजनांचा जन्मजातशत्रु वसंतऋतु आणि कोठें ती अतिक्र-
मोत्सुका स्नेहशून्या आर्य वसुंधरेची युवराज श्वेतकेतूविष-
यींची भोगेच्छा ! (आकाशाकडे पाहून) भगवंता कुसुमायुधा,
आर्या.

॥ निस्नेह जे जयावरिं तोच तिच्या संगसागरा याची

॥ स्मरताप शांतिला निज गति होईल काय सांग रोयाची ॥१॥

हर हर! पहा हे मदनभूपतीचे योद्धे, आमच्या महाराजांशीं
युद्ध करण्याकरितां जिकडे तिकडे धनुष्यें सज्जकरून कसे अक-
रून होऊन वसले आहेत ते! ह्या दक्षिणदिग्गत मलयतावानें तर
पुष्पांच्या सुगंधरूप जालानें संपूर्ण दिग्घांत वेढून टाकिला आहे;
जो प्रतिजेनें विजय प्राप्त करून देणारा क्षण जयाला मदनप्रभू-
नें आपला सेनानायक केले आहे असा हा आम्रवृक्ष, कोकिलांस
आपल्या कलिका खावयांस देऊन त्यांच्या भयंकर शर्दानीं युव-
राजांचें धैर्यच नष्ट करवीत आहे; तसेंच ज्यांनीं मदनानें गुप्तदा-
सत्व स्वीकारिलें आहे, असे हे भ्रमर. कमलांचा मधुर

एस पिऊन विचारशून्य होत्साले, आमच्या महाराजांचा तंघार घुवविण्याकरितां रुंजी घालून सर्व योध्यांस सावध करीत आहेत; आणि इतकें असूनही ही पाषाणहृदया वसुंधरा आमच्या युवराजास ह्या मदूनवीरांच्या स्वाधीन करून देण्यास तयार झाली आहे, तर आतां काय बरें करावें! असो; आपण आपल्याकडून तर दोर्हल तितकें यात्रें सहाय केलें पाहिजे. बरें, पण तो यावेळेस कोठें आहे याचा शोध कसा लागेल! (पुढें येऊन) आहो पौर-जन हो, युवराज श्वेतकेतु यावेळेस कोठें आहे बरें? (ऐकल्यासारखे करून) काय क्षणतां, मित्रासहवर्तमान संगमावर गेला आहे? अरेर, अस्तमान होत आला यावेळीं तो कशाला बरें तिकडे गेला; ते तर त्याच्या शत्रूचें स्थान! असो; तर मीही जातें अतां लवकर. (चालून पाहून) अगे वाई हाच तो अभागी पुरुष! काय याचो अवस्था झाली तरी !! निर्दये वसुंधरे, एकतेस; (शोकानें)

मालिनी.

॥ किसलयसम अंगें कोमलें हीं ययाचीं ॥

॥ कष्टमनुत तनु हे मूर्ति जैशो नैयाचो ॥

॥ न सहुनि मनिं कोप काय जन्मा विशेष ॥

॥ विशिखनिकर सोडी व्हावया हा अशेष ॥ २ ॥

हाय हाय, आतां ही विपत्ति मला स्त्रीजनाला कशा पाहवेल! माझे हृदय तर दुःखानें दाटलें! तर आतां मा क्षणमात्र एकीकडे जावून हें दुःखरूप पित्त ओकून काढतें. (असें झणून निवून जाते) (इतक्यांत वर सांगतल्यापमाणें कामपांडित झालेला युवराज श्वेतकेतु मित्रामाधुठ्यासह प्रवेश करितो)

श्वेतकेतु — (शोकानें) मित्रा, तूं यावेळेस मला माझा नाश कर-ण्याकारितां येथें आणिलेस काय रे? अरे वेड्या,

शालिनी.

आहे अंगीं तप्त हा मीनकेत ॥ तैसा आजीं पूर्णचंद्रप्रसंग

कामाचें हें स्थान लो ॥ प्रसिद्ध ॥ येथें कैची शांति मातें घडेल ॥ ३ ॥

भावार्थ—मित्रा सगावुं नकोस. आतां द्राघगांचादि हाणो असलो
पापवुदि नसतेच. मो तुला येथे आणिल याने कांहीं कारण आहे,
आर्था.

॥ त्वद्रोगशांति व्हाया उपकरण पाहिजेत हीं सर्व ॥

॥ घे मात्रा हे आतां रघुवरविशित्वा करी स्वये खर्व ॥ ४ ॥

श्वेतकेतु—(मनाशां) अरेरे, ह्या दुष्टान माझा आज खरोखरच ग-
ळा कापला ! (उघड) हा मूढा ब्राह्मणाच्या पारा, घात कसास !
जो निरंतर निरसैवच रोग ह्यावर तं हा मात्रा देणार? हा निर्बुद्धा !

माध०—(विरसनेन) मित्रा, खरेच काय असा हा तुझा रोग आ-
हे ? मो सनजलां कीं, मला कधीं घाम आला झगजे माझे आई
जसा वारा घाल्या सांगते, तसेच कांहीं तुला झाले असेल; आणि
झगूनच मी झटले चल संगनावर जाऊ झगून. पण तुझा रोग
कांहीं वेगळाच आहे ! असो; मित्रा, तू काळजी करू नको,
योडा तरी मी तुझा ताप शांत करीन. ये इकडे; हा पूर्व दिशेला
काय निर्दयपणा चालला आहे तो अवलोकन कर.

आर्था. (पूर्वार्ध)

॥ पीनो भीम रुधिरसा निर्दय पाहों चकोर विधुकिरणा ॥

श्वेत०—(पाहून) अरे ह्याच्याकडे पाहून माझा तर कामताप शांत
झाला नाहांच, पण ह्या निर्दयपणनें उलटा त्यांत कोर मिळाला.
(कापयकमुद्रने धगुष्यावर बाण डेवून) मित्रा पाहतोस काय ?

आर्था.

॥ या क्रूरवधां नव मन ओलावा जेविं या चकोराला ॥

॥ ये युद्धास कथां कीं सत्वर जावानि या चकोराला ॥ ५ ॥

माध०—(पाहून घाबरून मनांत) अरेरे, व्यर्थ हा हत्या आतां
माझ्या मस्तकीं येत आहे ! आतां मी याना क्रोध कसा बरे शांत
करू ! (वि०क०) अथवा, असें झणावे (उघड) मित्रा जाऊंदे; काकीं,

आर्था. (उत्तरार्ध)

॥ तूं वीरसिंह तुजशां काय करील हा विशुंखलैवि रणा ॥ ६ ॥

श्वेत०—सत्य आहे; याने काय माझ्याशां युद्ध करावे ! हा पहा त-
र मीही बाण काढतो (तसें करून शांत बसतो)

माध०—(कांहीं ऐकल्यामारखेकरून) मित्रा पैजगरवाषमार्थे ह्य कोठून वरें आवाज येना ?

श्वेत०—खरेंच, ह्या रात्रीच्या शांतकालांत हा ध्वनि स्पष्टपणे ऐकून माझीतर कांहीं चमत्कारिकच वृत्ति हाने !

आयां.

॥ सिंजित मर्मर शब्दे मज वाटे पानलोच मन्मनगा ॥

॥ जरि सत्यनि मी देतो आनंदाच्यानि आजि जन्म नगा ॥ ७ ॥
(हर्षानें) खरेंच, मित्रा! पहा पहा वरें ह्या दिशेला !

उपजाति. (पृथार्थ)

॥ शुक्लांबरां हें निशि कोण आला ॥ आलीविना या वनिं चारुगात्री ॥

माध०—हां हां, मीं आंखली. कोण आहे ती.

उपजाति. (उत्तरार्थ)

॥ निशाकराची रमणीय कांता ॥ निशा कराया स्मरकेलि त्याशीं ॥

श्वेत०—(खेदानें) असें आहे काय? वरें असो; कोणाचा तरी आनंद असावा. (उक्तें) मित्रा, मलाही असेच कोणो एखादे दिवशीं आनंदाचें वर्तमान कळवावें, झणून मीही हें त्या चंद्राला सांगतो.

वसंततिलका.

॥ जीवें असें परिहितांबर शुक्लसार ॥

॥ नक्षत्र मौक्तिक धरी, नयनीं विराजे ॥

॥ भृंगौलिकज्जळ जिची बहु शांतमूर्ति ॥

॥ आली प्रिया विधु तुझी तुजशीं रमाया ॥ ९ ॥

तर तूं हिच्याशीं आतां आनंदाने विहार कर. कोणी दुष्ट जर यांन विक्षेप करितोल, तर मी हा धनुष्यावर बाण लावून ठेवितो. (तसें करून कामतापानें) अरेरे, मित्रा काय हा लोकांचा स्वभाव ! मी ह्या चंद्राचें हित करीत असतांही, यांन माझा कामांनि प्रदीप्त केला; धिक्कार असो याला! कांकीं, येथे:—

वसंततिलका. (पृथार्थ)

॥ होतो अकारणहि तापद दुर्जनांचा ॥

॥ संग प्रकाम उपकारकरासही तो ॥

माध०—तें तर खरें. पण—

(उतरार्ध)

॥ लोकांत रीति अशि जे विधिनें घडेली ॥

॥ तो मूर्ख ते न अवघे जन त्या अधीन ॥ १० ॥

श्वेत०—(कोपानें) ओ रे. तूं अज्ञान आहेस ! अरे, ब्रह्मदेव कां कांहीं पदरचें लेखन करितो काय ? जशी ज्याचो कृतो, तसेच त्याचें लेखन असतें. या दृष्टांचीं पापेंच अशां घोर यांना, शिक्षा केलोच पाहिजे. हो एकोकडे. (वाण आकर्ण ओढून कोपानें)

शिखरिणी.

॥ रे चंद्रा त्वत् खरवकरें ढीप्रित्ता काम नेला ॥

॥ ते तोडाय़ा विशिखें धनुला हा पहा युक्त केल ॥

॥ आतां कांतास्मरशम करो यापुढें कां नित्येला ॥

॥ आर्लिगाया क्षम न तुज तूं मार्ग हा कीर्तियेला ॥ ११ ॥

हं चल, आतां अवकाश नाही.

माध०—(धनुष्य धरून) अरे काय तूं असा वेडा होतोस ! हा दोष चंद्र आपणावर कसा घेईल वरें?

श्वेत०—चल मूढा दुर हो, नाहीतर तुझाही नाश करीन. (ह्यास ढकलून वर पाहून) काय रे,

आर्या.

॥ विषकंठाची संगति यास्तव चंद्रा नसे तुला बोल ॥

॥ ह्यणशिल परि नीच विषहि आहे कीं त्वद्रसास तें लोलें ॥ १२ ॥

माध०—मित्रा, यापेक्षां या समोरील नदीच्यासेतूलाच वाण मारिनास?

श्वेत०—(कोपानें) मूर्खा, माझा कोप जिरवून, ह्या दुष्ट जनांची मैत्री संपादावयास पाहतोस काय ? काय ह्यणून मी या सेतूला मारूं रे?

माध०—मित्रा, रागावू नकोस, सांगतो तें ऐक. तुला कोणाला तरी शिक्षा करायचोच ना ? झालें तर मग. वेड्या अन्याय कोणाचा आणि शिक्षा कोणाला करतोस ? जिनें तुझ्या हृदयांत वस्ती केली आहे, तिची अप्रोतिच तुझ्या तापाला कारण आहे ! पाहिजे तर तिला कर शिक्षा.

श्वेत०—असें आहे काय ! एकुने मित्रां तूं खरा चतुर आहेस. आ
अशा रमणीय कालांत हे गृंगार पाहिले कीं, तिची अप्रीतिच
माझ्या तापाला कारण होते. (किंनिंत खेद्युक्त होऊन) पण
कायरे, तिला मां अशी दुःमड शिक्षा दिल्यावर, माझ्या जीविना-
चा तरा मला काय उपयोग ? आणखी

दिंडी.

॥ जियेसाठीं निज देश दूर केला, स्वपर वीरांचा संध लया नेला ॥

॥ अन्य राष्ट्रांगां द्राड वाड गीला, कष्टताध्या मी काय बंधुं नीला ॥ ३ ॥

माध०—सत्य आहे मित्रा; तर मग कोणालाच शिक्षा देऊं नको.

आग तें धनुष्य इ रुडे, आणि आपल्या दुष्कर्मांचें स्मरण करून
रडत विस. (धनुष्य घेता)

श्वेत०—(शोकानें मनाशीं : काय मी दुष्कर्मांचारी झालों, अशी
लोकांची समजूत आहे ! (उचड) मित्रा, सांग बरें, असें काय मी
दुष्कर्माचरण करितां, कां जेणें करून व पुंधरा मजवर भ्रमसन्न आहे ?

माध०—अरे, वेड्यांचें सांग घेऊन दुसन्याला कशाला विचारतोस ?

तुझे तूं सर्व कांहीं जाणतोस. आणखी मी जर तुझे इगित उघडें
पाडूं लागलों, तर मी राजद्रोही आहे, असा मजवर दोष ठेवून तूं
माझा व्यर्थ नाश मात्र करणाल !

श्वेत०—मला तर असें कांहींच वाटत नाही ! पण मित्रा, मी तुल
वचन देतो, तर तूं सांगच; कांकीं, आमच्या गुरूंनीं असें शिक्षावि-
लें आहे कीं, आपलें अन्याय आपल्यास कळत नसत, झणत ते
जर कोणीं सांगितले तर त्याचा सन्मानच करावा. आणि तें वचन
तर आझांस अगदींच अलंघ्य आहे !

माध०—असेल तसें मी नाहीं झणत नाहीं ! पण तो अन्याय असतां,
नाहीं असें सिद्धकरण्यांतच तूं गुरुवचनातिक्रम टाळणारा आहेस
अथवा असें कशाला, माझ्याही गुरूंचें वचन मला अलंघ्य आहे.
तें असें कीं,

अनुष्टुप्.

॥ कंजपात्रांशुशीं चित्तें राजांचीं क्षणभंगुर ॥

॥ विश्वास्तुच नये तेथें सांगे बुधपरंपरा ॥ १४ ॥

श्वेत०—अरे, तूं जितका जितका दुरायडे धरितोस, नितकें नितकें माझेही मन शंकित हाऊं लागतें ! तर आतां काय असेरु न स्पष्टपणें सांग, नाही तर तुजविषयीं माझ्या मनांत संताप उत्पन्न व्हाईल.

माध०—(भयभोज होऊन) हं हं, आतां डोक ! या वाजून नाहीं, तर या वाजून, थंप्पड कांहीं चुकत नाही. (मनाशीं) कोगी रुड ही दृष्ट जिभ मी हळाली ! (लोंडांत मालून वर पाहून) बाबा चंद्रा, यानें जो तुला दोष दिला तो सार्थ आहे. कशाचा मी तुझ्या खटपटींत पडलां ! (उघड) अरे मित्रा, (थांबून) तुला मित्र, अणण्यासही मला धैर्य वाटत नाही ! असो; पण मी तुला आतां येवढें सांगतां, ह्यांच काय तें उगज.

उपेद्रवजा.

॥ देवोनिया आश्रय अंडेंजाला ॥ भक्षातसे कां तर तल्पेंजाला ॥

॥ पिपालिताहः मधुदातवर्गे ॥ शुश्रूषते तूं न तुझ्या जनार्ते ॥ १५ ॥

श्वेत०—(विस्मयान) कायरे ब्राह्मणा, काय हणतोस ? जिच्यापासून मी सर्व राष्ट्रांत प्रमुखता पावलों, त्या या वसुंधरेच्या प्रजेचें मी कांहींच दुःख जाणत नाहीं काय ? आणि यामुळेच तो वसुंधरा मजवर असंतुष्ट आहे, अस दर्शवितोस ! सांग वरें, तें कसें तें ?

माध०—[हात जोडून] महाराज तें कसें, तें मला मुळींच आवूक नाहीं. जें मां तुझांस कांहीं सांगितलं, तें मीं सांगितलेंही नाहीं आणि तुझीं ऐकलेंही नाहीं असें नमजा ! मी आपली चूक पदरांत घेतों !

श्वेत०—असो मां तुला क्षमा करतो. (कोपानें) भूर्खा मीं काय वाईट केलें ? स्वस्थ चित्तानें तुझीं उद्योग करावा आणि विलास भोगावे, यापेक्षां काणच्याहा गोष्टीची तुम्हास काळजी नाही.

माध०—(हात जोडून) खरें आहे रे बाबा, खरें आहे ! मी चुकलों, जिभेला विमटा घेतों. (तसें करून मनाशीं) दिवसभर कष्ट करून तुमच्या विलासांची भर करावी, आणि आझीं मानी खारून विलास भोगावे ! (उघड) खरें आहे बाबा, माझ्या वायकोचें नशीब योर हणून तुला देवानें अशी बुद्धि दिली !

श्वेत०—छी छी, तसे नाही; वसुंधरेच्या मनांत मजविषय करि उत्पन्न करावी, ह्यगून मीं तुजवर क्षमा केली आहे.

माध०—(मनाशीं) तें तर मा प्रणांतीं करणार नाही ! तूं कवटाकरी लमाची बायको मला दिलीस, तरी पण करणार नाही. मां मज-
रोचा कुत्रा नव्हे, सुतगतेचा चेला आहे हटलें!

श्वेत०—मित्रा, अरे येवढा संशयांत कां पडलास? तुला मां कवटाकरी तें देईन; पाहिजे तर हें राज्य देखील देईन.

माध०—(आनंदानें) महाराज, मग आर्य वसुंधरा आपलाकर प्रसन्न आहे ह्यगून समजाव. (मनाशां) अरे, तूं कवटाकरीं पाण देणारा, मां तुला पुरता ओळखतो!

श्वेत०—पण आतां विलंब नको करूं; आतांच पाहिजे तर कवटाकरी जा. तुला भरवसा येत नसेल तर, हें घे कालमापकयंत्र तुला वक्षिस देतो. (तसें करूं लागतो)

माध०—छी छी, हें आपणालाच योग्य ! असो मित्रा, हा कवटाकरी प्रसंग आहे आणि तशांत तुझी प्रकृतिही बरोबर नाही, कवटाकरी तुला येकटें सोडून मला जातां येत नाही.

श्वेत०—(दुःखानें) अरे तूं पाहतोस ना, मी कसा कालक्षेप करितों तें ? त्यांतून आज तर माझ्या जिवाला फारच अस्वस्थत्व उत्पन्न झाली आहे, आणि त्यानुळे आतां मला कांहींच सुचत नाही.

माध०—तर मग चल ह्या शिवमंदिराच्या प्रासादतलावर जा, हा संपूर्ण नदाप्रदेश अवलोकन करूं. [चालून] ये असो आश्रय मागून [दोघे तसें करितान]

माध०—[आनंदानें] मित्रा, पहा पहा ही आनंदाची रासक्रीडा आर्या.

॥ एक नदीलहरीतें ॥ अन्यनदांआघ हा दृढालिंगी ॥

॥ स्मरकेलि पहा एसे ॥ प्रेम न शैवास शभुच्या लिंगी ॥ १३ ॥

आणखी,

अनुष्टुप्.

॥ भृंगांगना कितो येथे शोधितो कमलांगना ॥

॥ निजांतैरस्तेन तेथे लपले काय मूढधो ॥ १७ ॥

श्वेत०—(उत्कंठेने) मित्रा, तर मग पहा बरे यांत माझीही प्रिया आहे की काय तें! (त्यास लोटून)

आर्षा. (पूर्वार्ध)

॥ जा शोध करीं कवणी रमणी दिसते जिचा नितंब गुरू ॥
जा सत्वर. (लोटतो)

माध०—(घाबळून) अरे बाबा सोड सोड, हें स्थळ फार अकुंचित आहे! पडला तर खाला शुद्ध नदीचा घाट आहे! (दूर होतो)

श्वेत०—अरे पण मी नाहीं दांडगाई करीत. तूं आपला तजविनीने पण लवकर जा.

माध०—तुला नमस्कार असो ! अरे ह्या बोलून चालून भ्रमरिणी !! मी ब्राह्मण मात्र व्यर्थ झेलों जाईन. त्यांनून मीं काय तुझी प्रिया पाहिला आहे, तर अमुकून हाणून ओळखून आणूं ?

श्वेत०—आहा. मला तूं पौर्णिमेचा चंद्र, कोठे हाणून विचारणारा! माझी प्रिया यांनून कोणती हें तुला ओळखतायेणार नाहीं काय? अरे,

सां. *.

॥ नवरत्नांचो खाणी किंवा बहुधान्यांची जननी ॥

॥ कमलकानला सर्वांगने शेषहि थकतो मननी ॥

॥ यस्तत्र सर्वं नृपा, वाटे जोची अनुकंपा ॥ १८ ॥

माध०—हारे दिव्या, तीव्र जर तुझी प्रिया असेल, तर तूं मोठाच निर्दय आहेस ! अरे, जिला तूं आपली प्रिया झणतोस तिला तर पायानें तुडवितास !!

श्वेत०—हा मूढा, तूं नामसादृश्यानें प्रकृतिसादृश्यही मानितोस काय रे?

माध०—(विरसतेने) असें झालें काय? हें नव्हतें मला ठावूक! बरे मित्रा, मी तिचा शोध करितों; पण तिचे कांहीं तरी सादृश्य सांग?

श्वेत०—(विचार केल्यासारखें करून) सादृश्य आहे काय तर सांगूं!

दुतत्रिलंबित.

॥विधुमुखीं क्षणतां नच लांछना, कृशकटी क्षणतां नच उन्मना॥

॥जरि तिला उपमा नच बोलतां, विधिमनांत खुपेलचि बोल को॥

क्षणून तुला कांहीं तरी सांगतो कां,

आर्या. (उत्तरार्ध)

॥ उपमा निलात्र नीची अन्य कथाया थकेल देवगुरु ॥ २० ॥
बरे त्यांतून कांहीं खुणाखाणा सांगित तर मुळीच प्रकार अस. झाला काँ,

शुद्धकामदा.

॥ प्रथमदर्शने नेत्र दीपले ॥ मनपढें न तें शुद्ध राहिलें ॥

(डोळे झांकून)

॥ नयन झांकितां मात्र दीसते ॥

(त्यास भालिंगून)

॥ कवळितां तुला-तीच भासते ॥ २१ ॥

भाहा, काय हा सुखदस्पर्श तरी ! (त्यास दृढालिंगितो)

माध०—[घाबरून] अरे मूढा युवराजा, सावध हो सावध हो! अरे,

आर्या.

॥ त्वत्प्रकृतीसमन्नि मी सोडो रे सोड भाविशी काय ॥

॥ नच सोसवे कहर मज मेलों रे पोळतें पहा काय ॥ २२ ॥

[त्यापासून सुटून प्रासादतलावरून पटांगणांत उडी टाकून] हा मूढा, अरे मी पुरुष त्यांतून ब्राह्मण आणि असा अत्राच्य व्यवहार करतोस ? आज तूं बाबरलास वाटते. वाहत्रारे वा, खासा प्रताप दाखविलास ! (कोपानें)

इंद्रवज्रा

॥ कामप्रतापें नच लाज तूतें ॥ न पाहसी पात्रअपात्रतेतें ॥

॥ देतो तुला शापचि भस्मव्हाया ॥ गेलास रे आजि समग्र वाया ॥

श्वेत०—(कोपानें) काय रे ब्राह्मणा, काय झणतोस ? अरे मी कोण ? व वाह्यापुढें असले नीच शब्द उच्चारणेंही कठीण ! अर्घे असतां तूं तर मलाच लावून ते बोलतोस ? (शांततेनें) वेड्या काम-तापानें माझे अंग तापल्यामुळे सहज तुझेही अंग पोळलें. असो; (दीनतेनें) मित्रा माझा कांहीं जरी अन्याय असला तरी या वेळेस मला क्षमा कर, आणि खाली उतरून घे. मला येथेंही भय वाटूं लागलें. चल ये इकडे.

माध०—(दूर पळून) आतां मी तुझ्या जवळ येईन ? तूं उतर कीं नको उतर !

श्वेत०—(आतुरतेनें) अरेरे, मित्रा मला येथें एकटें सोडून जाणें तुला योग्य नाही बरें! इकडे ये; तूं जें मागशील तें मी तुला देईन,

इस मला खाली उतरून घे. मी तला खचित कांहीं अपाय करणार

० मला. मी अगदीं दीन झालों आहे !

मला. — मला तुझा अनुभव नसल तर ना ?

इंद्रवज्रा.

॥ मी तापसांचा नृपती ह्यणून ॥ मातें न हिंसा काधिंही घडावी ॥

॥ मात्री असें शांतचि तो गतीनें ॥ दोंगी जसा तो बक तूं तसाच ॥

तुझी करणी तुजजवळ. असो; मित्रा, मी जवळ तर येतच नाहीं, तुमचा मला मार्ग मात्र सांगतो. ह्या पडक्या भिंतीवरून त्या दीपमा-
ळकर उतर आणि टाक उडो खालीं.

मला. — पण तूं अमळ येथें उभा तरी रहा.

मला. — हं, तूं उतर मी आहे उभा. (एका झाडा भाड लपतो.)

मला. — (खालीं उतरून) मित्रा, भरे तूं कोठें आहेस ? गेलास काय रे मला टाकून ? (चौकीकडे पाहून भयदुःखानें) भरेरे, आतां मी येथें एकठा काय बरें करूं! हा उत्तररात्रीचा प्रसंग, वस्तीपासून दूर, अंगीं मदनाची तीव्रता, तशांत आतां ह्या पद्मिणीही स्फुरण पावूं लागल्या; इकडे वनदेवता वासंतिकेशीं तिचा पति वसंतऋतु नुकताच कोडा करूं लागला व दुसरीकडे ह्या यामिनीकामिनीशीं यत्नयत्नकरून अमित झाल्यामुळे चंद्रही निस्तेज होऊं लागला ! केवढे हे मजघर दुःखाचे प्रसंग तरी! आतां हा ताप मला तर सहन करवत नाहीं, ह्यणून क्षणमात्र ह्या नदींत जाऊन बसतां. (नदीवर येण्यासारखें करून) बाईं आपगे,

शिखारिणी

॥ हा मित्रांनीं विजित अत्रि गे वंदि कामप्रभूचा ॥

॥ जीतें चित्तीं अभिलपितसे शत्रु त्या आर्यभूचा ॥

॥ हा कामाचा खडतर भटत्रात शोधात येतो ॥

॥ आतां हो तूं जननि काडिये घे धरीं हात गे तो ॥ २५ ॥

मला. — (पाहून मनाशीं) अरे हा खचित कांहीं साहस करितो

असतें! (जवळ जाऊन) मित्रा, अरे हा मी आहे.

मला. — (न ऐकल्यासारखें करून, वेदानें) हरहर काय हें माझें दैव !

भुजंगप्रधान (पूर्वार्ध)

॥ नदीचा परो उष्ण कां वायु लागे ॥ अस्तूनो अशी थंड वेळानितां ॥
(मोठ्याने) अरेरे, सर्वत्र माझा त्रास करुं लागले; अथवा लोकांचे
अशींच रीति दृष्टीं पडते.

आर्या

॥ मारिति आप्तास जसें जन डलले ज्या पिसाळले कुतरे ॥

॥ माझाहि गतो तैशा होते कां कामदंश हा नुतरे ॥-२६ ॥

[आकाशाकडे पाहून]

(उत्तरार्ध)

॥ अरे मन्मथा गांजशी एकट्याला ॥

॥ निशा आणुना कां वनां या मलारे ॥ २७ ॥

काय हो हा चमत्कार, कां जितका जा पदार्थ यरव्हों थंड तितका
काच तो आतां उष्ण लागतो ! मित्रा काय हा चमत्कार ?

माध०—(चटकून पुढे येऊन) अरे ह्यात कसला चमत्कार !

श्वेत०—(डबकून) अरे तूं गेला होतास ना ?

माध०—तुला येथे एकटें टाकून मला कसें बरें जाववेल ? अतो; मित्रा,
यांत चमत्कार तो कशाचा ? अरे ह्या दान्हा तारांवर बियुक्त होऊन
बसलेल्या, ह्या चक्रवाक पक्षांच्या नत्रातून फिरहायिचे लोळ ह्या
नदात पडतात; तसेंच ह्या भ्रमणाच्याही नेत्रां न पडतात, त्यामुळे
सहजच हे पाणा उष्ण होऊन गेले ! यथं तुला कोठून शांत मिळणार ?

श्वेत०—(निराशने) मित्रा आता ह्या जिवाचे काय हाल वर ? कोण-
च्याही वस्तूपासून क्षणमात्रदेखाल समाधान हात नाहां आणि
जिच्यापासून होतं ता तर दुष्प्राप आहे ! (कित्तू थांबून) आपली
आर्य संगीता जरा असता तर क्षणभर तन—

माध०—[मध्यच] मित्रा थाव थांब, येथ कांगा गात आहे वाटवें
[दावे कान देतात]—[पड्यांत]

आर्या

॥ मत्सरयुक्त सदा जी उपकारा मानिते अनुपकार ॥

॥ तत्सग कशाला हा कल्याणाह इच्छिता सपरिवार ॥ २८ ॥

श्वेत०—[आश्चर्याने] मित्रां, हें तऱ्हे सर्व मलाच लक्ष्मण दिसने ! तर सांग बरे माझ्या या दुःखानें दुःखिन असा कोण जन असावा तो?

माध०—[लक्षपूर्वक विचार करून] अरे, ही तर ती संभावितपणाचा आव घालणारा तुझी दासी संगीता ! रात्रभर तू तिच्या वृष्टी पडला नाहांस, म्हणून हा टक्का धारण करून इकडेसच येत आहे. (इतक्यांत संगीता येते)

संगी०—महाराजांचा जयजयकार असो

श्वेत०—(आनंदानें) तुला पुष्कळ आयुष्य असो. आतांच आली तुझें स्मरण केलें होतें. असो; मित्रा य आरग या वाटां-स मुगास-सनावर बसून आतां थोडी कर्मगुरू करूं. (नेथ जः क्रम बसतां)

माध०—आग ए बटकीचे काटे, मला ब्राह्मणाला तुस ताडानही नमस्कार करवला नाहीं अ ! फार दुर्मत्त हात घालास; थांब तर तुला आतां शासन देतो.

संगीता—(निरस्कारानें) हं, काय हे भोळे ब्राह्मण ! अरे तुमच्या शासना महिमा पांडवांबरोबरच गेला ! आताच्या काळांत झटले तर, ज्यांना महाराजांचें कृपाकवच वरलें आहे, त्यांचा इंद्रवज्रा-पावूनही भंग होणार नाहीं, समजलास

माध०—दुष्टे, माझा अपमान करितेस काय ? थांब तर आतां तुझें कृपाकवचच शिरावुत वरें. (श्वेतक्रेतूच वळ जाऊन) मित्रा, एकंदर तुझ्या पदरच्या माणसांन दोषाच चरित्र फारच निघ आहे बरें ! कधी तरा यागालून तुझ्या तोंडाचा काळोखी लागेल !

संगीता—(त्याचें तोंड दाखून) नव्या नेतखाऊ, तूं हें सत्य करून देशाल काय रे ?

माध०—(तास दूर टकलून) अगे अमंगळे, मला स्पर्शदेखील करूं नको. मूढे, हें नगर झटोड तर विदचेटांचें केवळ आगर ! असें असतां येवढ्या रात्राचा घरांतून बाहेर पडून, कोणाशा संकेत केल्याचा-चून नमका येथं कशी आलास गे ?

संगी०—तोंड संभाळून बोरु बरें, मा ब्राह्मण पहाणार नाहीं !

माध०—राजा मा तुला खरें सांगतां कां, आतांशां ही तुझा कळि-
धिये, भाशाक्षत जनांच्या बायकांभोंवतीं नेहमी घिट्या घा-

जबळ उभोच ! (संगीतेस) टवळे, मो खोटे बोलतो काय गे?

संगी०—पहा महाराज, आहे हा लुव्वा ब्राह्मण कोण नाही? (माध-
व्यास) अरे ये लुव्वा, महाराजांनी जी आढांकडे कामगिरी
दिली आहे, ती हीच आहे समजलाच? शुद्धीवर ये अमळ !

माध०—(खमील होतो)

संगी०—महाराज, आतां याला थोडी समजूत देत. (त्याची शेडी
ओढते व तो संतापून तिजवर ओरडतो)

श्वेत०—अगे अगे संगीते, जाऊं दे सोड, तो वेडा ब्राह्मण आहे !
(तिला दूर करिता)

माध०—होय महाराज, मी खरोखरीच वेडा आहे.

संगी०—अहो, याला कोणीं झणावे वेडा! हा तर बृहस्पतीलाही
शहाणपण शिकवील ?-

माध०—थांब सटवे, आतां तूझ्या तोंडाचेच निवाडा झाला. महाराज,
पहा आतां ही आपल्या कामगिरींत कशी हयगय करते ती !

संगी०—मेल्या, आतां होऊंच दे; माझी तर साक्ष महाराजच देतील.
आतां ब्राह्मण नाही मी पहात; तर लाव अंगी पाहूं?

माध०—महाराज, विद्वानांशीं हिनें विहार करावा हेंच हिचें काम ना?

संगी०—हाय, मीं तर असाच करार करून घेतला आहे.

श्वेत०—अगे अगे, सांपडलीस बरे !

संगी०—[खमील होऊं लागते]

माध०—अगे मो सुरगुरूपेक्षांही विद्वान आहे, हेंही तूं धडधडीत
महाराजांदेखत कबूल करितेस, मग एक दिवस तरी माझ्या घरीं
आली होतीस काय तें सांग पाहूं? (राजास) मित्रा, आतां हिला का-
ढून टाक, नाहीं तर घटकाभर तरी माझ्या स्वाधीन कर. (तिला
धरून) चल येथून अमळ पलीकडे. आतां तर कधींही सोडणार
नाहीं. (ओढतो)

संगी०—(रडत) महाराज, मो तुमच्या पायां पडतें. हा ब्राह्मण मो
जवर मोठाच कहर करील !!

श्वेत०—(हंसत) अरे सोड सोड, जाऊं दे.

माध०—होय, आतां सोडतो तर? (संगीतेस) वटकीचे पोरी, माझा
अपमान करितेस नाहीं? चल आतां एकिकडे (तिला ढकलतो)

संगी०—(चटकन श्वेतकेतूच्या मार्गे होऊन) महाराज, आपला
भातां भवू संरक्षण करा.

माध०—(तिला धरू पाहतो)

श्वेत०—(त्यावर रागावून) हं, खबरदार माझ्यादेखत कांदीं दरेट-
गाई केलीस तर.

माध०—बरें, एखादे दिवशीं तरी पाहून घेईन. (तिच्याकडे पाहून
मिशांबर हात फिरवतो)

श्वेत०—असो, मित्रा हो वटकाभर कर्मणूक झाली, पण हो येव-
दया रात्रीं येथें आली, यावरून कांहीं तरी आनंदांचें वर्तमान आ-
णिलें असेलच ! झणून आतां क्षणमात्र स्वस्थ बसून ऐकूं. (दोघे
बसतान. संगीतस) काय आनंदांचें वर्तमान असेल तें सांग बरें अकळें

माध०—हिला दुसरा जन्म पाहिजे तुला आनंदांचें वर्तमान द्याव-
ला ! अहो संगीतावाई, वसा या एकदाच्या गांत आणि ओरु
काय असेल तें ?

संगीता—(आपल्याशीं) युवराजनें हेंच कशाला अगोदर विचार-
सवें ! असो सांगतें आतां. (उघड) महाराज मी आनंदांचें व-
र्तमान आणणारी खरी, पण काय करूं !

हरिणी वृत्त (पुर्वार्थ)

॥ चतुर तरुणो श्यामी कौशो करुनि निजानुंगा ॥

॥ तुज नच कळे सांगूं कोती पुरेलहि तें किनी ॥

माध०—(मध्येच) थांब पोरी, या पुढील मी सांगला. (राजास
मित्रा मी तुला सांगत असतो ना? कीं,

(उत्तरार्थ)

॥ कथिं न असुरां पेशी कांता भजे अजिंतां रता ॥

॥ झणुनि मज तूं हीच्या कामा नको अनुमोदवूं ॥ २९ ॥

संगी०—तें असो; पण युवराजा, हा गोष्ट लोकांत नाहीं बोलायचें
खरें झणशील तर तिचें मन तुजवर कसें बरें असेल ? तुझेंठायीं
परखाआभलाव आणि कार्पण्य हे दोन्ही गुण समसमान वसू
कारतात. आणि हे तर अगोदरच एकमेकांशां विरुद्ध आहेत ! पहिले

आतां, वसुंधरेला तूं सर्वस्वां लुटलेंस, आणि तिचा परिजन पण नसाच ! त्यांचें स्वकर्णार्जित धन देखील त्यांजपासून घेववेल इतकें घेतोस. तर सांग आतां कीं, नुसत्या आमच्यासारखीच्या पोळकळ वागविलासानें ती तुला कोठून वश होणार तें ?

श्वेत—(कोपानें) कायरे, तुझी सगळेच मजवर नसते दोष आरोपितां ? मीं तिचें काय वाईट केलें !

उपजाति.

॥ तत्पालकांला नच ठेवियेला ॥ शत्रू तसा मित्रहि मी मदन्य ॥

॥ आतां कशाला मनिं गर्व वाहे ॥ भजो मला हे अचलस्वभावे ॥

मंथीता—हीच आपलीं भुषणें आपल्या कृत्याला घातक होतात !

श्वेत—काय गे, तूं आजकांहीं तिच्यापासून लाच घेऊन आलीस वाटतें ?

मंथीता—(एकीकडे संगीतिस) थांब आतां तुझी खोड काढतो.

(उघड) अरे मित्रा, यांत काय संशय ! आज ही प्रतिज्ञेनें जेव्हां असा मजकूर सांगते, तेव्हां तो कां लांच घेतल्या शिवाय ? वरें लें असो; पण जर असाच सांगायचा, तर हिनें आपल्या नांवाप्रमाणें संगीतांत तरी सांगायचा होता, तेंही नाहीं ! (संगीतिस) ये बटकोचे पोरी, तूं आतांगीं काय मांडलें आहेस ? नाहीं पाहत राव्याचें हित, नाहीं प्रजांचें ! वरें स्वार्थ साधशील, तर आमच्यासारखे धूर्तपुरुष तुझ्या अवृला वडा लावल्यावांचून कधींही सोडणार नाहींत. तुझ्या बापानें तुला जें येवढें मोटें नांद दिलें, तेव्हां त्यानें तुझा कोणता गे गुण पाहिला होता ? (आपणाशीं मान डोलवून) काय झणे आर्य संगीता !

मंथीता—मेल्या, थांब आतां तुझ्या जिभेचा शेंडाच घेतें.

श्वेत—(कोपानें) कायरे तुझी निर्लज्ज आहांत ! प्रसंग कोणता

हें कांहींच समजत नाहीं काय ? (दोघे चूप बसतात. संगीतिस)

काय गे काटें, बोल काय असेल तें ?

मंथीता—(घाबरून) महाराज, मी खरें सांगतें कीं, मीं आपल्याक-

डून प्रयत्नांत तिलप्रायही कसूर केली नाहीं, पण तिनें मला कांहीं धरतेंच उत्तर दिलें !

श्वेत०—काय, भलतेंच उत्तर दिलें ! सांग बरें काय तें ?

संगीता—(कांपत)

दुतविलंबित.

॥ मधुरसें भरला घट कानकीं ॥ सुमति त्या शिक्वणार न जाण कों ॥

॥ कयुनि हे उपमा वदते अशी ॥ अकुलिना कुलिना भजते कशी ॥

श्वेत०—(संतापदुःखानें) अरेरे, माझे काळीज उभें चिरलें ! डोकें फुटून गेलें, अंगाचा दाह होतो, हाय हाय !

आर्या.

॥ तक्षकविषार्क हा कीं वज्राचा तोत्र कोप, रुद्राचा ॥

॥ मज झोंबला अहाहा आग्निच कीं काय हा समुद्राचा ॥ ३२ ॥

अरेरे, मला कोणी ह्या नदींत नेऊन टाकः अगोदर. (अंग टाकतो, दोषें त्यास सांवरतात)

मा०—मित्रा, हें काय? तुजसारख्या वीरांना असें करणें अनुचित आहे!

श्वेत०—चांडाळिणी वसुंधरे, ज्याची त्याला जाती श्रेष्ठच असते, क्षणून त्यानें परजातियांस अकुलिन झणार्हे काय ? आणखी हें तुला पूर्वीच कसें नाहीं समजलें ! हे पंचमहाभूतांनो, तुम्हीच आतां ह्याचा निवाहा करा.

सुगंधरा.

॥ मूढनें काय केलें भुलवुनि मजला दूर घेवोनि आली ॥

॥ आतां कां भीति घेती सुरदभिमुख हे व्यक्त श्हाया मर्दाली ॥

॥ लज्जाब्यालोलनेत्रें स्मितरुचिरमुखें पेटवोनी मदंगीं ॥

॥ कामाग्नी, सद्यै कां हे कळविति मजला दुर्धरा दुःखदा गीं ॥ ३३ ॥

अगे हे कर्मचांडाळिणी वसुंधरे, यांच आतां; तूं जो येवढा जात्यभिमान वाळगतेस, त्याचा समूळ उच्छेदच करून टाकतो.

माध०—हं हं! मित्रा, असें झालें क्षणजे उभयपक्षांही कल्याण होईला

संगी०—खरें जर झणाल तर, यांत तिचा कांहींच दोष नाहीं. ही

सर्व तिच्या परिजनांचीच शिक्वण आहे. ती केवळ त्यांच्य,

सामर्थ्यावरच उड्या मारिते.

श्वे०—कांहींचिंता नाही, असं दे. मीं आतां असा निश्चय केला आहे कीं

सगधरा.

॥ पूर्वी त्या धार्तराष्ट्रें ठळुनि बहु जसे पांडवांला संदार ॥

॥ वस्त्रांतही हरुनी गहानिं दवडिले कीं कराया सदा रं ॥

॥ तैसें तत्पालकांच्या करुनि पळवितों शस्त्रसंहारणाही ॥

॥ पाहार्तो युक्ति केशी रत्निल मग मनीं आपुल्या तारणा ही ॥३४॥

संगति, जा जा त्या कलिप्रियाला आतांच्या आतांच घेऊन ये.
संगी०—जशी महाराजांची आज्ञा. (नामशीं) आतां टोक, ही पहा
मी चालूंच. (असें दणून निघून जाते)

श्वेत०—(किंचित् श्वासोश्वास टाकून) या दुष्टेचीं दुर्वचनें राहून राहून
मला संताप देतान ? असो; मित्रा, मीं तिला कितोवेळ सांगितलें
कीं, अगे सांप्रत तुझा प्रतिकळ काळ आहे; तर तूं अस कर कीं,

आर्या.

॥ दुरवस्थेंत पतीच्या पात्रे बहु लीनतान कैरविणी ॥

॥ घे उपदेश तिथेंचा मजशीं निजघातकें स्ववैरविणी ॥

माध०—(चोहोंकडे पाहून) भरे तू दणतोस तें कांहीं खोटे नाही,
पहा, हा चंद्र अस्ताचलाजवळ येत आहे तोंच ह्या कमलिनी लीन
होऊं लागल्या. असो, मित्रा आतां प्रभातकालचा समय होत आ-
ला, तर आपण येथें कशांलां रहावे ?

श्वेत०—टोक आहे चलच तर. (चालून) भरे तूं धांवत जाऊन सं-
गितेला मंदिराकडेच येण्याला सांग कसा.

माध०—हो हो, खरेच ! (धांऊन) अगे अगे संगिति —

[असें दणून सर्व निघून जातात.]

१ स्त्रीसह. २ भरण्यान. ३ रडत. ४ चंद्रविकासिनी कमलीण.

श्री आर्य वसुंधरा नाटिका.

अंक ३
प्रारंभ.

स्थल—विश्रामप्रसादाजवलील उपवन.

पात्रे.

श्वेतकेतु	श्वेतद्वीपवासी एक राजा.
माधव्य	त्याचा मित्र.
वार्तिक	एक दूत.
सुनीता	राजपत्नि.
शुबुद्धा	तिची दासी.
संगीता	श्वेतकेतुची दासी.

(नंतर उदासवृत्ति धारण केलेला वार्तिक नाटक एक दूत प्रवेश करितो.)

वार्तिक—(खेदाने) सार्का.

॥ झाली आतां चक्रि जैशो शूलावरनी पोळी ॥

॥ संपत्तीं देती परि तें वर्त्तन अंगचि सोली ॥

॥ कळलें हें मजला ॥ आला अनुभव चित्ताला । १ ।

खरोखर न मिळाली संपत्ति तर विंता नाहीं परंतु स्वातंत्र्याच्या
खे सुख नाहीं; मी आज केवढ्या अडचणीत सांपडलों ! (रुद
पाहून) परमेश्वरा, आतां तूच सांग कों, आजचा हा प्रसंग
कसा बरे पार पाडूं ? माझा सेवाधिकार तर पडला असा :—

दुतविलंबित.

॥ नृपतिकार्य मला करणें जसें ॥ जनहितां मन गुंतविणें तसें ॥

आणि आजचा प्रसंग तर असा आहे कों,

॥ उघडतें नृपगुह्यचि बोलतों ॥ न बदतां जन नाशचि पावतो ॥

असें कांहीं परस्परविरुद्ध वर्तमान सांगण्याचीं पाळी आली !

सो, व्यर्थ शोक तरी कशाळा करूं ? कळलें तें वर्तमान शक्य

प्रसिद्ध करितों. (इकडे तिकडे पाहून) वरें झालें, हा येथें म्हा-
 नावांसून जनसमूह जमला आहे. (थोडे चालून) अहो जनांसो,
 अमळ आपले व्यापार बंद ठेऊन इकडे नीट लक्ष द्या. तुझांस
 ठाऊकच असेल कीं, आपले महाराज श्वेतकेतु यांचो आपल्या
 प्रांतांतून जें जें वर्तमान होईल तें तें यथातथ्य चौहोकडे प्रसिद्ध
 झालें म्हणून, कांहीं वार्त्तिक संज्ञक दूत नेमिले आहेत. तद्
 त्यांपैकीच मीही एक वार्त्तिक आहे. मी आज तुझां सर्वांस
 असें कळवितों कीं, नुकतेंच आर्य वसुंधरेच्या मुखांतून जा-
 त्यभिमानानें असें कांहीं शब्द निघाले, कीं तेणेंकरून महाराज
 केवळ कोपून होऊन त्यांचो तिच्या परिजनांतून जातिभेद मोडून
 टाकण्याकरितां, प्रथमतः त्यांचो स्वधर्मश्रद्धाच नाहींशा करणा-
 चो प्रतिज्ञा केली. त्यायोगानें असें झालें कीं, कोणाचा जोड
 कोणाच्या पायां राहिला नाहीं ! कोणो झणतात, विधवांचो लक्ष
 कराल तर आतांच आर्य वसुंधरा जाचांतून सुटते ! कोणो झण-
 तात, छात्रेळेंस निराकारपरवत्त आटवा ! कोणी झणतात,
 डोळे मिटून नुसते आकाशाकडे पहा, कीं लागलांच तेथें आर्य
 वसुंधरा आपल्या संपूर्ण वैभवासह वर्तमान परत येत असलेली
 दिसेलच; आणि कित्येक तर असेंही झणतात कीं, म्हेच्छत्रियांस-
 माणें सर्वतोपरी येथील स्त्रियांचें आचरण होऊं लागलें कीं, वसुं-
 धरेची उन्नति आहेच समजावयाचो ! असा आणखी अनेक शी-
 तांनीं ठिकठिकाणीं भलभलताव पर्याय चालू झाला ! वरें इतकें
 असूनही अशावेळीं, कोणी महान् ठकबुद्धीची अशी एक संगी-
 ता नामक वाई उत्पन्न होऊन, या सर्वांचेंच मन आपल्याकडे
 ओढून घेऊन, यांपैकीं कोणालाच आपला पक्ष बलवत्तर करूं
 देत नाहीं ! या सर्व गोष्टींवरून इतकाच मात्र प्रकार झाला आहे कीं,
 ज्या वीरांचें नुसतें नांव ऐकतांच शत्रूंचीं अंगें भयरोमांचित होत
 असत, तेच आतां कुत्र्यांच्या भुंकण्याबरोबर वेशुद्ध होऊन पडूं
 लागले ! या सर्वांचें खरें कारण झणाल तर, सौंदर्यसंपत्तिचा वि-
 चाराचो अतिशय आहे, अशा या आर्य वसुंधरेचा युवराज
 श्वेतकेतूस लोभ उत्पन्न झाला हेंच.
 पदयांत—अरे वार्त्तिका, अमळ उभा रहा, उभा रहा. जा जा.

सुबुद्धे त्याला आधी लवकर वर घेऊन ये.—भसे शत्रु होतात.)

वार्तिक—(ऐकून इकडे तिकडे पाहून) अरेरे, हे तर स्वामिणी सुनीतावाईचे मंदिर ! त्यांना माझे शेवटले शत्रु फारच दुःसह झाले असावेतसे वाटते ! तर राजगृहांत कलह उत्पन्न होण्याचे बीज मीच पेरले असावेच. अथवा मी कशाचे ? मी आपल्या कर्तव्याप्रमाणे केले. मला वाटले होते कीं, जनसमूहांतच कांहीं कलह माजेल; परंतु हे तर तिसरेच प्रकरण उपस्थित होत आहे ! (थांबून) पण आतां साक्षात् तरी कशाला भेटू ? तर जावे हेच बरे ! (असे अणून निघून जातो)

(ही पूर्वोत्तरकथेची सूचना झाली).

(तदनंतर मोठ्या गडबडीने सुनीला व सुबुद्धा प्रवेश करितात)

सुनीला—(पूर्वी कांहीं बोलतातसे दाखवून) पण काय गे सुबुद्धे, कोठे आहे तो ?

सुबुद्धा—गेला तो. ह्या गर्दीमुळे त्याला आपले शत्रु ऐकू आले नसतील. पाहिजे तर त्याला शोधून आणते ?

सुनीला—कशाला, जाऊ दे. पण आर्यपुत्रास, त्या वसुंधरेचा लोभ उत्पन्न झाला, हे तूं ऐकलेस ना? पहा, तूं मलाच लबाड करीत होतीस !

सुबुद्धा—बाईसाहेब तुम्ही चतुर खऱ्या. कसे पण हे तुम्ही नाडले ! आतां मात्र मी निःसंशय झाले; कांकीं, वार्तिकाच्या मुखाची वातमी, आणि त्यांतूनही महाराजांविषयींची, ती कधीच भ्रमन्य नसणार ! असो; आतां घाबरू नका, मी कांहीं तरी उपाय करेन.

सुनीला—अग्रे त्याला कोठे उपाय असतो काय? मला कशाचा तूं धीर देतेस ? (शोकाने जाते)

दिंडी.

॥ ध्येयं ज्ञानं हा जन्म सखे माझा, अन्य कांता वांछितो तुम्हा राजा ॥

॥ मज्जिं निंदीतिल सर्व राजकांता, आजिं येवो घम निश्चये मरंता ॥३॥

(वर पाहून) प्रभो, आतां हे माझे काळें लोंढे लोकांत तरी कशाला मी दाखवावे ? आतां तूं मजवर दोष देऊ नको. मी आपल्या जिवाचे कांहीं तरी आतां करून घेते.

सुबु०—बाईसाहेब, अहो असे काय अणतां ! अमळ तरी धोर धरा, येवढ्या उतावळ्या कां होतां ?

सुनी०—अगे मी कशाचो उतावळी होतें आलो ! जें होणें तें आपो-
आपच होत आहे.

स्वागता.

॥ ऐकतांच अशि दुधिते वाणी ॥ कांपलें अतुनि काळिज मासें ॥
॥ संधिवंधं तुटले चळलेही ॥ सोडुनी असु निजस्थळ वाई ॥ ४ ॥
तर आतां मी तुला इतकेंच सांगतें कीं, माझ्या दुःखानें दुःखित
होणारी साऱ्या जगतांत एकटी तूच आहेस ! पण तूही असें समज कीं,

आर्या.

॥ मज न तुझा तुज माझा घडला न स्नेह या जर्गीं केव्हां ॥

॥ किंवा भांडूं अकरुण-चित्तें आतां क्षणेक गे येव्हां ॥ ५ ॥

सुबद्धा—(प्रेमकोपानें) . तुझी आपल्या क्षणा पाहिजे तर, पण
तुमच्याबद्दल मला काय क्षणून दुःख होईल ? तितक्यांतून तुझी
ठीकच सांगितलें. पण यांत मी असें विचारतें कीं,

अनुष्टुप्.

॥ लक्ष्मीचें कमलाशीं कीं ॥ रवीचें किरणांसह ॥

॥ होणार भांडणें कैसें ॥ सुबुद्धेचें सुनीतिशीं ॥ ६ ॥

अथवा मी जास्तो कशाला बोलूं; आणि त्यांतून आज तुझाला मा-
झे बोलणें पटणारच नाहीं. तर मी येवढेंच सांगतें कीं, मला काहीं
तुमच्याबद्दल शोक होणार नाहीं. तुझाला लागेल असें अचरण करा.

सुनी०—अगे, तूं रागाचूं नको. मी तुला तुझ्याच क्षणग्याची आज्ञा
देतें. तूं मला एकदां असें सांगितलें आहेस ना? कीं,

शाईल विक्रीडित.

॥ कामांधा नच आणवी नयन तो धन्वंतरीही परी ॥^१

॥ लोभ्याला विटवी असा धनदही नाहीच विश्वावरी ॥

॥ मूढत्वा कपटें धरी गुदाह त्या नाहीं गुरु चांगला ॥

॥ ऐशा जो त्रिगुणें धरी उतरिता कोणी न त्या टांगला ॥ ७ ॥

तर आतां तूच सांग कीं या अशा दघट गोष्टीचा भरवसा धरून
द्वयर्थ निंदा करून घेण्याला मी जगांत तरी कशाला राहूं ?

मुमु०—मी हें विसरलें नाहीं? आणखी असेंही आतां मला माट-
वतें कीं, त्यावेळीं ती गोष्ट तितकीच राहून गेली. तर तिच्या
मी आतां शेवट करितें. असें जरी खरें आहे, तरी त्याला दुर्घट
क्षणतां येत नाहीं. तर:—

दिंडी.

॥ जिथें मंत्रांचीं व्यर्थ शक्ति होते ॥ वीरवाहूरीं व्यर्थता जिथें येते ॥

॥ कल्पकांची कलना जेथ नाहीं ॥ जगां दुर्घट तें मात्र खरें आहे ॥

मुनी०—असें काय! तर सांग बरे येथें आतां तूं काय करशील तें ?

मुमु०—जे करीन तें तुझी पहालच. आणि शेवटीं मी तुझांस अ-
सेंही सांगतें कीं, माझा जर प्रयत्न व्यर्थ गेला. तर अगोदर मी
आपला नाश करून घेईन, मग तुमचा.

मुनी०—ठीक आहे. मीन जर आपल्या जिवाविषयीं उदार आहे
तर तुझ्या जिवाची मी कशाला आस्था धरूं? तर आतां काय कर-
तेस तें लवकर मात्र कर.

मुमु०—मी तुझाला प्रथम येवढें विचारतें कीं, आपलें महत्त्व कमी
न होतां, महाराजांनीं दुसरी स्त्री वरली क्षणून जालें काय ? राज-
घराण्यांतील पुरुषांना अनेक स्त्रिया नसतात कां ?

मुनी०—वाहवा, वाहवा गे शहाणे! अगे त्यांनीं आणखी दहा वायू
का केल्या क्षणून माझे काय गेलें ? मला नाहीं आवडलें तर मग
आपला काशीवास करून राहीन. अशाबद्दल कां हा मी वाद
करतें? शाबास !

मुमु०—होय वाई, मी तर असेंच समजतें !

मुनी०—ठी, तसें नव्हेच. ऐक तर सर्व-अगे जिच्याविषयीं आंणीं
असा लोभ धरला आहे, तिच्याविषयींच तेवढा न धरता, ह्याच
काय तो माझा वाद आहे. कांकीं, एक तर तिची सर्व संपत्ति
त्यांनीं हरण करून घेतली! त्यांतूनही ती जर खऱ्या क्षात्रधर्मानें
असती तर चिंता नाहीं, पण येथें केवळ टकविद्येचाच प्रभाव हा-
ला ! हें असून आतां तिजविषयीं यांनीं अशी बुद्धि काय क्षणून
बरे धरवी ? आर्यपुत्रांनीं तिचा तर वारंवार उक्तच मांडला आहे!
तिच्या पालकांचीं शत्रू तर हरण केलींच, पण वखंही करून पुर-
तें खायलाही देत नाहींत ! भुकेचें दुःख अगोदर होऊन, अग

कोणी बोटा वांकडा घड काडला तर हा त्यांना उन्मत्तपणाने भ्र-
 मंकर शिक्षाच देतो ! भयवा असे कशाला, जेवढीं झणून दुःखे
 जेवढे झणून अपमान, ते सर्व हा त्यांना भोगावयास लावितो.
 विषारे करतात काय ! मजवर भरवसा ठेवून ते निमुटपणे दुःखे
 सहन करितात. आर्य वसुंधरा तर आपणास कलंक लागणार
 नाही, अशाविषयीं शुद्ध मजवर भार ठेऊन बसली आहे ! हें तर
 असोच. पण यांच्या बुद्धीचे प्रवाह आमच्याही देशांत वहात ये-
 ल्यापासून तिकडील राजनीतिविशारद कित्येक महात्मे पुरुष तर
 या गोष्टीची काळजी घेण्यास वारंवार मला सांगतात, तर सांग
 कीं, आतां हे सर्व मला काय झणतोल ? मी आपले तोंड यांनां
 कसे दाखवूं ! मी आतां देहाची आशा धरूं काय ?

मुबु०—वाईसहेब, मी आतां तुझांस खरे सांगते कीं, ह्या सर्व
 गोष्टी मला डाऊक आहेत; व आपणही असेंच अचरण करावे,
 असा माझाही दुराग्रह आहे; परंतु आपले मानस काय आहे हें स-
 मजल्यावांचून मी महाराजांविषयींची अशा गोष्टी आपणांस क-
 शी सुनवूं ? पण आतां मी निर्भय झालें. तर मा असें सांगते
 कीं, जर आपण महाराजांपासून दूर झालां तर ह्या सर्व गोष्टी घ-
 डून येणारच. व ज्या दोषाला भीतां तो तमच्याच माथीं शेवटीं
 येणार. झणून ज्या दिवशीं आपण हा प्रकार प्रत्यक्ष पहाल, त्या
 दिवशीं हेंच करणें योग्य आहे, येरव्हां माग नाही. तुझी जाणतच
 असाल कीं,

उपजाति.

॥ संभाविता मृत्युच हे अकीर्ति ॥ विरायुता या जगिं शुद्धकीर्ति ॥

॥ झणून घेवोनित्त लक्षकाला ॥ आला हरो प्राणहि यात्रयाला ॥

मुनी०—सत्य आहे, हें मला आवडलें. तर आतां सांग लवकर
 मी ह्यावेळेस काय करूं तें?

मुबु०— उपजाति.

जरी तुझी वाञ्छितसां सुकीर्ति ॥ निंदितसां वास्तव ही अकीर्ति ॥

वसुंधरा दुःखत्रिमुक्त व्हावी ॥ नोहे तरी तोसह मान द्यावी ॥१०॥

सुनी०—तुझे झणगे मी अगदी कबुल केलें. तर चल आतांच रवा
वसुंधरेची भेट घेऊं.

सुबु०—ठीक आहे; पण प्रथम काढों त्या संगीतेच्या तांडावर
टाकायाला घेतलें पाहिजे.

सुनी०—त्या सटवोचें नांवही मजपुढें नको काढूं ! हिनेच तर सर्व
हा येवढा प्रळय माजविला आहे! पाहिजे तर तिच्या तोंडावर
टाकायाला तवढी तरवार घेऊन ये.

सुबु०—तिच्याविषयीं आपल्या मनांत जर येवढा कोप आहे, तर
मग काढोंच नको. चला. (थोडे चालून) या अशा या मार्गाने.

सुनी०—अगे तूं चाललीस कोणीकडे ? ती आतां आपल्या पहिल्या
टिकाणीं नाहीं रहात. आर्य पुत्राची तिजविषयीं पवित्रवृद्धि अस-
तांच, तिची सखि सुसंगता हिनें प्रार्थनाकरून, विश्रामप्रासा-
दांत तिचें स्थलांतर करविलें आहे.

सुबु०—अं, हे केव्हां झालें ? मला तर ठाऊकही नाही ! असो; तर
मग जायचें कांठें? आपण तर तिच्या मंदिराच्या उपवनाजवळ
उभ्या आहोंत. (दाखवून) हा आंत जाण्याचा मार्ग, या इकडून
(दोघो उपवनांत जातात)

सुनी०—वाइ सुबुद्धे, आतांशां कीं नाहीं जिकडे पहावे तिकडे
हाच पर्याय फार वाढला आहे अं! हे पहा एक उदाहरण.

आर्या.

॥ हो परनारी माधवि या आम्रा लाजवा पहा कैशी ॥

॥ हे नुमजून परी हा स्वर्गस्त्रीतेंहि मानिनाएशी ॥ ११ ॥

सुबु०—[कानोसा घेऊन] वाईसाहेब, वाईसाहेब, अमळ उभ्या
रहा. येथें महाराजांच्या शब्दासारखा शब्द एकुं येतो !

सुनी०—ठी गे, असें कसें होईल ? तुझ्या मनांत तोच विषय मघां-
पासून घोळत असल्यामुळे तुला असं वाटतें; येरव्ही इतका निर्ल-
ज्जपणा होईल असें मला वाटत नाहीं. आतां न जाणो, त्या
कौटालिणी संगीतेच्या नादानें झाला असेल तर !

[पडद्यांत-मित्रा माधव्या, त्या माझ्या प्राणाधिक प्रियेची अशी
शंका असेल तर तिला असें कळोव कीं,]

शिखरिणी. (चरण १)

॥ मला नाहीं लोकीं तुजविण प्रभु भोग्यच भली ॥

पुढें काय वरें सांगूं? आटवतो अैं,

सुवु० — वाईसाहेब, आतां सर्वज खानरी झाली. अरेरे !

(वरील श्लोक चरण २) .

॥ अडा वाहे कैशी अशुभकर राज्यास जिभली ॥

(पडद्यांत—मित्रा पुढें हें रुग.

॥ मला रा. याचाही तत्रविण नसे वाड अजिं गे ॥

झालें माझें सांगणें वरें. तर मग आतां घे स्वस्थ झोंप.)

सुनी० — (संतापानें) रें पापाच्या, हें ध्यायात त्रेष वरें !

॥ जिथें मां तेथेच अनयचतुरा बुद्धि न रिच ॥ ११ ॥

सुबुद्ध, आतां मात्र मझा संताप मला अजरत नाही! तर याचिळेस—

सुवु० — (मध्येच) वाईसाहेब, हा वेळ संताप करण्याचो नव्हे वरें.

स्रग्धरा.

॥ कामें आकर्षिला जो नच कार जन तो वेह कोपप्रकर्षे ॥

॥ हातांही जात्र त्यांत अधिकार करितो कामत्रेष्टा कुड्ढे ॥

॥ बोधानें निर्भयें कीं अ. तांही वदतो “ मी न ऐशा कृताचा ” ॥

॥ वेद्यागारां धरीतां निजपरअस्तु कीं नाशितो नष्टेधा ॥ १३ ॥

छणून तुझा येथे अगदीं कोप करू नका. यांत अन्याय काणाचा

आहे? आथे वसंधरा आपण हांऊनच कदाचन् कशावरून

वश होत नसेल? आपल्याला अगोदर हा सर्व पक्का शोध केला पाहिजे,

मग जें काय करण अमेल तें करू. (निरखन पाहून) याला आ.

तां फार उशीर नको; तो पहा लागेला मंदिरांतून निघून त्या स-

मोरील वेलीच्या मांड्याकडेच जात आहे. तेथे म. राजकी असतील-

च; चला आपण त्या भोंवतालच्या शेरताटीआड वस्तून सर्व पर्याय ऐकूं.

सुनी० — चिंता नाही थोड्या करितां मी तरी कशाला तुझें वचन

संलग्घं ! चल, काणाकडून जायचें ?

सुवु० — (पडें हांऊन) या अशा माझ्या मागून (दोघा पडद्याजवळ

जाऊन उभ्या राहतान)

संगीता — (प्रवेश करून) रे द्राक्षणा माथठ्या, वंडावर डोकें

१ अन्यायांत चतुर २ कोपाच्या आकर्षणानें ३ वाईट आनंदानें ४ आपला

उत्तरन उभा कां ? जा. महाराजांना सांग को, मी आले आहे.

माध०—(प्रवेश करून गगने काठी उगाडून) ये बटकीचे काटे, बटकाभर उन्हाची वेखाल तुं मला झोप लागुं देव नाहीस ? थांव तुंशी व सुनीला मदीं वी एकदां गांड घालुं. (तिला ओढतो)

संगी०—(विलचा देऊन) अरे तुं फार माणसांचा अवधान करतोस जें ! थांव, तुलाच अगोदर महाराजांकडून हांकून लावुं.

माध०—लावजील वा ? कारण तुं पडलास वायको. असो; पण संगीते, मी राजांना मित्र आरि आरि त्यांत ब्राह्मण पण आहे. तेव्हां रक्तहत्याच तुं माझा भेट कां वरें घेत असतेस ? बटले नर नटवाचरी नाट्याचें आड आहे; यनांना एकदोन नारळ नजकरितां आणुं, झणून काय गेलें ?

संगी०—(कांडानें) मेल्या नाट्या, तुला आतां महाराजांकडून नारळच देत. मलाचालून सांगतें को. महाराजांस मी आले झणून सांगः—

माध०—(मध्येन) कोलें नको. हा पहा जाऊन सांगतोच. (मागे वळून) मित्रा, निजलास काय, जाणा हो. "मी आले झणून सांग"

संगी०—(डोकें काळीन बाहेर घेऊन) अरे ' मी आले झणून सांग. ' अने काय झणतोस रे ?

माध०—जी वीडे झणुं, न पहा नेथे कोण उभें आहे तें.

संगी०—(घडवून) काण, राणी इकड आली काय ?

माध०—काय म जेवढे, आपण यांनां दिवलों काय ?

संगी०—हो, त्या इकडे यण्याचें स्वप्नही नको !

संगी०—अने काय, तुं आलां असेस ! जसनें आतां, असो; संगी-
ले आतां तला न आपल्या घरभांगनेच्या जाचांतून केव्हां सोड-
वेंतस सांग कदा मी आतांशीं सर्व दिवस असे बाहेर बाहेरच
काळील आहे. जेव्हां मी घरां जाणें तेव्हां तुजी धणीन अशी असतेः—

गिस्वरिणी.

॥ सदां कौथं न्हाली अविनयभूता नित्य असते ॥

॥ त्रिवाशां संतापे तपन न असा श्रीमच्छतुंत ॥

॥ न बोले अन्याशीं समय पडतां नीट न मशीं ॥

॥ १४ ॥

मुनी०—अगे हा आर्यपुत्रच तरी खरा आहे ?

मुलु०—अगे हा काय भ्रम ? अथवा हा आतां आर्यपुत्र नाहीच !

मुनी०—गडे आपण कांहीं लिहिण्याचें साधन आणतां तर वरें होतें.

मुलु०—चिंता नाही, मी तुझाला जशीच्यातशीं अक्षरें लावूं. तेव्हां स्वयं.

संगीता—पण महाराज, हें वर्तमान मुनीतावाईना कसें कळतें ?

श्वेत०—अगे जी, कळतें कसें ! तुजसारखी चतुर स्त्री ज्याच्या वंदेच.

वस्तुला आहे, तें वर्तमान कां कोणाला कळणार ? तिचा स्वभावच
तसा; पहिल्यापासून अशोच ती !

माधव्य—होय, वार्तिक अगदीं झोंपच घेत असतोत ? असो, रे मित्रा,

खटलें मो वाईसाहेबांच्या माहेराकडून आलेलें आहे, वरें कां ?

तुंबतिला कांहीं वाईटसाईट वोलूं नको, तुला पाहिजे तें तूं कर.

संगीता—खरोखरीच महाराज, हा मोठा लुजा ब्राह्मण आहे हो !

श्वेत०—असेना कां ! मी कोर्टें समक्ष नाहीं झणत, तर आतां भीतें

आहे ? आणि खरोखरच संगीते, तुला मी सांगतों कीं, जर ही

वसुंधरा मजविपशीं अनुराग धरोत असेल तर,

द्रुतत्रिलंबित

॥ त्याजिन मी पहिलो रमणी स्वतः ॥ लजाशीं तद्विगंधासनि आर्षिन ॥

॥ हिजपुढें नतिही सज उत्तमा ॥ मच तिचा बहुमानहि चांगला ॥

मुनी०—सुबद्धे, तुजें लक्ष आहे ना डकडे ?

संगी०—महाराज, तर आतां आपण स्वयं असा. आतां माझ या-

ची सर्व काळजी मजकडे आहे.

श्वेत०—अगे पण असा स्वस्थ तरी कितो दिवस वसूं ? मी कांहीं

एकच जाच सहन करतां असें नाहीं. आज त्याला दुसरी जांडी झाली.

इंद्रवज्रा

॥ सुगंधमृदक्षणागाहनां ॥ स्वपुंष्पभारें लजल्ला लतांनीं ॥

॥ नच्चित्त वांधून वसुंधरेशीं ॥ कंदर्पबंदीं त्याजिले मंदंग ॥ १६ ॥

माधु०—मी दक्षी सर्व शुक्ति समजलों ! तूं राणीच्या तोंडावर असें

जें झणतोस तें केवळ, मी हें वर्तमान तिला सांगण्यांत मोडेंसें महत्त्व

नाहीं असें समजावें. झणूनच ? असो; आतां मी असें विचारतां कीं.

१ तिचें वैभव २ सुगामानें भरलेल्या नाक्षत्र दिशेच्या वायुनें ३ आदल्या

शुद्ध्यां धारानें ४ भाषें भ्रम

आर्या. (पूर्वार्ध)

॥ ते स्त्री नशीच हे स्त्री मग तीचा काय रे तुजशिं ओढा ॥

श्वे०—यांव थांव, अरे

(उत्तरार्ध)

॥ दे उत्तर तूं घात्रें नीचस्थिति पावतोच कां ओढा ॥ १७ ॥

माध०—झणजे काय ?

श्वेत०—अरे, झणजे असें—

शिखरिणी.

॥ पतीच्या अन्याया नच मनिं कधीं दे स्थल सेती ॥

॥ त्याची जे वांछा नच काधिं तियेआड असती ॥

परंतु आमचे येथला प्रकार असा असतो,

॥ महन्याये वाटे विजशीं निजमानित्व ढळले ॥

॥ झणनी कोपानें करि मज सदां जाच सगळे ॥ १८ ॥

माध०—अरे, तूं हें खरोखर अन्यायानें बोलतोस बरे! या कौटालिणी

संगीतेच्या नादानें अनदोच तूं विथरलास ! देवी सुनीतेच्या भ-

लेपणावरच तुझी येवढी प्रौढी वाढली हें तूं विसरलास? पण राजा

तुला सांगतो कीं, तूं निला अंतर देशील तर नाशच पावशील बरे !

संगी०—(श्वेतकेतूस कांठीं संकेत दाखवून) आहो माधव्य

भडजी, तुझी महाराजांस विनाकारण दोष देतां आहांत ? एका,

मी तुझाला यांतील खरा प्रकार सांगते.

पृथ्वी छंद

॥ मिले अमृत वांछितां मग कशास कांजी पिणें ॥

॥ नभीं न अजि सुंदरा मग तुजोस कां वांछिणें ॥

॥ झणाल तरि सांगतें नृपतिनीतिनी मी परी ॥

॥ प्रजाजन धरो जशी पुरतणें तदिच्छा खरी ॥ १९ ॥

माध०—काय, तर मग आर्य वसुंधरा आपण होऊनच याला वरूं

इच्छिनं ? देवी सुनीतेविषयीं याची अप्रीति मुळींच नाहीं ?

संगी०—याची खात्री महाराजच करतील. (श्वेतकेतूस संकेत करतें)

श्वेत०—[तिचा भाव उमजून] मित्रा माधव्या, तूं शहाणा आ-

हेस तर घांग बरे ?

दुतविलंबित [पूर्वार्ध]

॥ नृपतिची कृति उत्तम कोणती ॥ निजजनेष्टं करणें बर वा नसा ॥

माध०—थांब अमळ, मो विचार करतों.

मुबु०—बाईसाहेब, आतां हा कपटविद्येचा प्रवेश होत आहे वरें कां?

माध०--वरें मित्रा, तूं पुढें काय ह्मणतोस तें ह्मण.

श्वेल०— [उत्तरार्ध]

॥ न अनुराग तिच्यावरिं मी करी ॥ मजवरी पतिभावच ते धरी ॥

माध०--[शंकित होऊन] गड संगीते, हेंच वर्तमान खरें अशा-
त्रिष्यां तूं आपल्या प्रियजनाची शपथ वाहतेस ?

संगीता--[श्वेतकेतूकडे पाहून] हा ब्राह्मण मोठा पक्का आहे हो !
असो; मो आतां याला चांगली उकवितें अं. [माधव्यास] अहो
भडजी बाबा, खरें ह्मणाल तर या जगांत काय ते मला प्रिय तुझीच
आहांत. पाहिजे तर मी तुमचा देखाल शपथ वाहीन.

माध०--(मनाशी) हिनें कांहीं तरी कृत्रिम मांडलें आहे! मी पकें
जाणतों कीं,

आर्या

॥ निजनामरक्षणाची नच मानीं जो मनी कधीं परवा ॥

॥ व्याजाच्या भी न धरी ऐक्यांन अकुलज कधीं अधिक रधा ॥

वेढां हें मोठें संशयांचेच स्थान खरें ! (लमड) अगें तूं मला उ-
कवायाला पहातेस ? कांकीं, मी जर कधीं तुला नुसतें घोड लाव-
लें तर तान ताड उडतेस; आणि आतां तर सगळ्याच्या सगळ्याच
प्रिय ह्मणतेस हें कसें ?

संगीता--अहो तें उगीच लोकांकरितां! परंतु माझ्या मनांतील भाव
असाआहे कां, आर्य वसुंधेचा युवराज श्वेतकेतूशीं योग
घडवून मग मीं तुझाला वरावें; आणि ह्मणूनच मी येवढा श्रम क-
रतें ? तुझी माझी चेटा करतां तरा मला खरा कोप कधींच येत
नाहीं. यावरून नाहीं कां हें तुमच्या लक्षांत येत ? (प्रेम दाखविते).

माध०--(हर्षानें) संगीते, तर ये मजजवळ येऊन उभी रहा
पाहूं दे मजपक्षां तूं मोठी आहेस कां लहान तें?

संगीता—अरे हे काय दिवस नाही कां ?

माध०--अने पण जर तूं माझा वायलेच होणार, तर मग त्याची लाजती कशाचा ? नल ये.

संगीता—(रागात डे पाहून) आतां सांतासारखी संपादणी कर्म भाग आले खरे ? (तसे करी)

माध०—आनंदीने) मित्रा, कसा रे ही गोमर्गी आतां ? असो; आतां तूं त्या आर्य वसुंधरेला मार, हाण, लूट, कां वायको करून लोकशांतेचे अडनास; पाहिजे तें कर. मीच काय, पण जेवढ्या जाती आगचे अश्रु गावितान, त्यांतून एकालाही तुला बोलुं देणार नाही.

श्वेत०--अरे तें अजो, पण तेवढी घराची व्यवस्था ठेव हाणजे झाले.

माध०—आतां ती कुठेही वाईची भेट घेतो कशाचा ? आपला सर्व बळ संगीतेशी कर्मगुक्त करण्यांत घालणार. असो; संगीते जा तूं आतां आणि बलाशक्त त्या आर्य वसुंधरेला महाराजांच्या पायांवर आगून घाल. झाला अगदी अवकाश करुं नको. कांकी, हा अस्मान होव आला, आतां मला तुजवांचून घटका-भरही चैन पडणार नाही ! (आपल्याशीच आनंदित होतो)

श्वेत०—(संगीतेक) पण तो कोडे कबूल आहे ?

संगीता—अं, त्याची कशाचा काळजी पाहिजे ? पण हे तरी एक साडेन कम उरकले ! [माधव्याकडे पाहून] महाराज, काय एक स्वारी खुलला आहे !!

माध०—(मनाशी) अहाहा, काय हो इंधरानें ही अपटित मोट घडवली ! आणि वास्तविकच—

शार्दूल विक्रीडित.

॥ हा राजा मग साधणार नच कां जें इष्ट त्याच्या मनीं ॥

॥ मी घेऊं निज कां न होत असतां कल्याण साधून तें ॥

॥ संगीतासुद्ध सुंदरा न वनिता स्वर्गातही वास्तव ॥

॥ ऐशो ते मिळणार आजिं मजला पावो पिता सार्थक ॥ २३ ॥

श्वेत—वाहवा! मित्रा माधव्या, तूं आपली तर पोळी साधलीस? पण-

माध०--(मध्यम रागानें) काय गे संगीते, तूं अजून येथेच आ-

नाहों हो खपगार ! जा कशी लवकर आणि तिला सांग कीं,
माधव्य भडजानें राजानें मन वळविलें आहे, तर तूं लवकर चल.
संगी०—अजो नव्या नवरीला पहिल्यानें असें बोलूं नये!

माध०—शाबास श वास, मी लुझ्या पातां पडतो. (तसें कळून)
जा आतां लवकर, ती येत नसली तर तिला ओढून आण.

संगी०—ती तर एका पादावर तयार आहे. तिनें हे सर्व शब्द ऐकले
कीं माझ्यापुढे ती! ही पहा मी चाललेन आतां. (निघून जाते)

माध०—मित्रा, आतां आपल्या विलासांकडे पाहून इंद्रहो कष्टा हो.
ईल? वाहवा, टोक झालें बुवा हें!

अंजनी गीत.

॥ वसुंधराहे तुजला भोग्या ॥ संगीता ही मजला योग्या ॥

॥ सुनीतेच्या सांडनि भाग्या ॥ कळं ये चल आनंद ॥ २३ ॥

असो; मित्रा, अस्तमान होत आल्यामुळे ह्या पाहा अकाशांतून न.
क्षत्रांच्या कशा झंडीच्या झुंडी उगवतात त्या! ये आपण ह्या आ.
सनावर बस; इतक्यांत आर्य वसुंधरेसह संगीताही येऊन पो-
हनतच आहे. (उभयतां बसतात)

सुनी०—(खेदानें) सुबुद्धे, चल उठ, व्यर्थ शीण माज झाला ! काय
गे हा जनांचा खोश स्वभाव तरी? वसुंधरेची माझी गांड पडली
कीं तिणें कितो दुःख करावें! पण काय तरी लवाद गे तो? मज-
शीं तर असें वर्तन, आणि इकडे हा पर्याय. अरेरे! अमा; सुबुद्धे,
तिचें करणें निजजनळ राहिलें. आतां तूं तिला येवढेंच जाऊन सांग कीं,

आर्या.

॥ मज लावोनि अटीला कशि निपटुन जाहलोस तत्करणा ॥

॥ त्यजिला त्वत्प्रमोचा जो होता मजकडेचि पत्कर गा ॥ २४ ॥

सुबु०—वाईसाहेब, यथें अमळ तुम्ही झकतां आहां !

सुनी०—वेडी आहेस तूं ! कलेही झालें तरी आतां असें होणारच.

द्रुतविलंबित

॥ परकलत्र हरून तुझा धणी ॥ सत्रतिचो मज देहल जाचणी ॥

॥ मद्दपमान मला नच साहवे॥विष सुयुक्तचि भक्षुनि राहवें ॥२५॥

चल आतां, हा माझा निश्चय झाला—(चालूं लागते)

मुंबु०—मी सांगतें यवढें ऐकाल तर खरें. तुम्ही पकें लक्षांत ठेवा कीं
 आर्य वसुंधरा ही साधारण बायको नव्हे ! पुन्हा तिची मैत्रिण
 सुशंगताही हलक्या कुळांतली आहे असें नाहीं. तव्हां संगीता
 झणजे हें कालत्रयांची घडणार नाहीं. आतां येथें शंका झणून
 येवढीच कीं, तुम्ही जवळ तिचे सहाय्य करीत आहांत, त्यापेक्षां
 तिला महारांकडून जर जानत्र पुष्कळ होत असल तर मात्र कां-
 हीं सांगवत नाहीं. कांकीं, जिवाची आशा मोठा कडीण असते !
 तरीही सत्कृतोत्पन्न अशा प्रसंगीं प्राणही देतोळ, पण गैरवर्तन
 करणार नाहीं. या गोष्टीचा पक्का निर्णय झाल्याचाचून कांहीं तुम्ही
 भलनेच करूं नका; कारण तुमचा असा विपरीत परणाम ऐकून तीं
 अगदींच उदाम व्हाईल, व महाराज तर अठपला मनोरथ पूर्ण करून
 घेतीलच. असो; जें मला वाटलें तें सांगितलें यावर आपली मर्जी.

सुनी०—(शंकित होऊन) काय वाई, तूं तर मला जंथ तेथें खो-
 लंवाच करतेस ! असो; पण तुला सांगतें कीं, तिची व आर्यपुत्राची
 भेट झालेली मी समक्ष नाहीं हो पहाणार.

मुंबु—त्याविषयीं तुम्हा निश्चिंत असा.

आर्या

॥ ज्या कुलटा त्याच भजति निजपतिला निंदुनी पराव्याला ॥

॥ पण हे खरो कुलीना हीस ऋषिच तो महातपा व्याला ॥ २६ ॥

तर तुम्हाला ह्या वेळीं तिला संरक्षिलेंच पाहिजे. आतां येवढें मात्र
 करायचें कीं, उद्या महाराज हें कबूल करणार नाहीं, तेव्हां हें
 आतांचे आतांच त्यांचे अंगां लाऊन जाऊं. म्हणून तुम्ही आणि मी
 तोंडावर पदर घेऊन या मार्गानें गेलों झणजे तिनक्यांतच ते तर्कून
 अपोआप लज्जित होतील. आपण मात्र तेथें क्षणभरही उभें राहूं नये.

सुनी०—[हंस्तून] गडे येवढें नाहीं मला धैर्य करवणार ! कारण,
 आपण अशा लपून छुन जात असलेलों पाहून त्यांच्या मनांत
 भलतोच कांहीं कल्पना येईल !

मुंबु०—[शंकित होऊन] अहो असें काय तुम्ही झणतां? अस्तमानच्या
 समयीं हिंडण्याचा आणला नित्य क्रमच आहे, त्यांत शंका कशाची?

सुनी०—गडे मग तूं माझ्या अगदीं जवळ अस.

मु०—कां होईना. पण तुम्हीलाच नका अस ? (जेणे वरखा घेऊन चालतात)

मा०—(पाहन भानंदानें) मित्रा, तुला ईश्वर पावला! (नाचून) अथवा तुला नाही मला ब्राह्मणालान पावला झणावयाचा. अरे ऊट उट, ती पहा माझीप्रिया संगीता तुझ्या प्रियेला घेऊन आलो! नलनिला सामोरा.

सुनी०—अगे हे तर कांहीं भलतेंच लनांड होऊं पाहतें ?

श्वेत०—अरे कोणच्या दिशेनें ती येत आहे? (समोर पाहन) अहाहा! मित्रा आतां काय करूं वरें ?

विभावरी

॥ रविरथास उचलोनिच पाडुं कीं ॥

॥ उदधि वद्ध करूं किं वद रे झणी ॥

॥ विधु तुझ्याच नयनीं भरु काहुन ॥

० ॥ तुज नभांत वसवूं वद रे वद ॥ २७ ॥

(त्यास धरूं लागतो)

माध०—अरेरे, मी ब्राह्मण मरेन ! पहा, मग नाहीं तुला आर्य वसुंधरा आणि नाहीं मला संगीता ! वेड्या, असा वावरलास कां येवला? (एकोकडे) काय बेटा आज चेकाळला पहा! जणू कांहीं आज स्वर्गाचें राज्यन मिळालें !

श्वेत०—अरे जाऊं दे, त्या भिकारड्या स्वर्गात आहे काय !

साकी.

॥ शचिपदसेवा मागे हीची न मिळे तिला, सुधेला ॥

॥ अधरसमागम, जिचा अशी ते वरिते अजि रे मजला ॥

॥ होतें सुख जैसें ॥ स्वर्गां हरिला नच ऐसें ॥ २८ ॥

माध०—वरें, मग थांतूं नको जाऊन तिच्यापुढें दंडासारखा आडवा पड.

श्वेत०—ह्यांत काय संशय, असेच केलें पाहिजे. (चालून) हे प्राणप्रिये वसुंधरे, पुरे हा संभ्रम ! मी तुला साष्टांगप्रणिपात करतो. (तसें करितो)

माध०—[सुबुद्धेस संगीता समजून] मित्रा, मीही माझ्या प्रियेला नमस्कार करतो. (चालून) प्रिये संगीते, तोंडावरील पदर काढ, झणजे मीं केलेला नमस्कार तुला दिसल. (लोटांगण घालतो, (सुनीता व सुबुद्धा विस्मित होऊन श्वेतकेतूस नमस्कार करितात)

माध०—अगे गे संगीते, अगे मी हा इकड उभा आहे, हे कसें तूं विसरलीस ? चल ये आणि मला नमस्कार कर.

श्वेत०—(हर्षाने) आहा मित्रा,

साकी.

॥ वाटे मजला नभ हें नीचचि मजहुनि आहे मुळिचें ॥

॥ हाइल मेरूच्याही आजो वजन कमो बहु तुळिचें ॥

॥ झाला बहु मोठा ॥ पाहे माझा अंगवत्ता ॥ २९ ॥

माध०—मित्रा, खरोखर असें मलाही झालें आहे ! आजचा आपला आनंद पहावयास आपल्या मित्रांपैकी कोणीही जवळ नाही; तुझी मी आणि मला तूं! (सुबुद्धेस) अगे ये गंधर्वांचे पोरो, तूं न पहातां परपुरुषाला वंदन केलेंस हें ठीक नाही ! असो; हा मो इकडे उभा आहे, तर चल अगोदर मला नमस्कार कर. हीं अक्षरे, आतां मझ्या पाटांत टरेनात !

साकी.

॥ मजला स्वर्गचि काय परंतु नीच दिसे वैकुण्ठ ॥

॥ महाथोर मी इंद्रगृहीं नच ऐसा एकहि उंट ॥ ३० ॥

(सर्व हसनात)

माध०—मित्रा, पहा कसा घांता आनंद झाला तो ?

श्वेत०—अगे त्रिये लक्षुंधरे, आतां तोंडावरोल पडदा काढ आणि एकदां द्या चंद्रवत्ताशांत डोकेंभरून मजकडे पहा. तला त्या दुर-भिमाना बुनीलेविषयां माझें अतःकरण कसें आहे, हें संगीतेंन सांगितलेंच असेल ? आणखी मीही सांगतो कों,

आर्या

॥ ती मोठी कुटिल सदां दुर्मुख तीचें कपाळ आवरलें ॥

॥ लावी क्षणोक्षणीं मज दांप सदां चित्त शुद्ध वावरलें ॥

हें कांहीं तिचें नत्रोन गुण नाहीत ! तिचा माझा संबंध घडल्या-पासून थोडक्याच दिवसांत मला असें कळून आलें कीं, हे तिचे जन्मजातच गुण आहेत; तेव्हांच मीं असा निश्चय केला आहे कीं,

साकी

॥ टाकुनि तीतें अन्य वरावी सत्वगुणाद्वया कन्या ॥

॥ बहुत पाहिल्या परि न तुझ्यासम जगतीवर गे अन्या ॥

॥ घाली कर कंठीं ॥ वेळ तीची चल भेटी ॥ ३१ ॥

(सुभातेस आलिंगन करूं लागतो)

माध०—(त्याचा हात धरून) अरे वा चुकून एखादें भलतेंच करशील ? त्यांतून हें कृत्य मज ब्राह्मणाकडून अगोदर झालें पाहिजे. तर प्रथम मीं केलें झणजे मग तुला तें मंगलदायक होईल. (सुबुद्धेस) चरु ये संगीते, बाल माइ म गळ्यांत मिठी पाडूं, (पुढें होतो.)

श्वेत०—अरे तुंहो मोठा माधु आहिल ? असो, पण संभाळ.

माध०—वाहवा, यांची उंची नाही कां तुला दिसत ? (सुबुद्धेस) अगे आज येवढी लज्जा कोठून आला ? (राजाम) मित्रा, कांहीं झण, पण वेदाज्ञा मोठीच चमत्कारिक ! पहा ही कथा आज लज्जेनें घाली आहे ती ! (सुबुद्धेस, आतां परतुझी ती लज्जा, माझे पंचप्राण हासावोच होनांत ! चल, य पंचमहाभूतांस साक्षी ठेऊन, बाल माइ म गळ्यांत मिठी. (तिचा पदर ओढून चपारुन) अरे हो संगीताच आहे कां पण ! (निगखून पाहून) काय गे लवाडे—

सुबु०—(काडकन तोंडांत लावते)

माध०—(कापत गाल चोळीत एकीकडे जाऊन) अरेरे मित्रा, त्या लवाड संगीतेनें मला उकवले ; त्याची चाप जो मिळाली अं ! ! अरे ही तिचा सखि सुसंगता आहे. (तळळून) अवकळे संगीते वर्षाचे दिवस तीनशें साठ आहेत, पाहून घडने.

श्वेत०—तें असो; पण तूं मोठाच अन्याय केला ! अरे तो सुसंगता झणजे थोरा मोठ्याचा कन्या !

माध०—वाहवा मित्रा, तुंहो पण तिला मिळालास ना ? मला काय वाडक हा सुसंगता आहे तो ! आणखा असें झालें झणून काय झालें ? मो किना केलें तरी बगड उचान आहे ! लक्षांत घेष्टां करीतच असतां. (सुबुद्धेस,) दुष्टे सुसंगत, तूं ब्राह्मणाचा अपमान केलास—

सुबु०—(मध्येच अंगावर धांवून आतां बद्दलून) थांब आतां एकाचे दोन करतें.

माध०—(भात भीत पळून) मित्रा, काय हा अपमान ! तुला सांगतां कां, तं ह्या गोष्टीचा आर्थे वलुंभरेला शिखा लावच. (मनाशी) काय हो माझे नशाच ? संगीता संगीता करितांना, मला संगीतांचेच रडायला लावले !

श्वेत०—(एकीकडे वळून) अरे त सर्व बलावातानें पाहूं. सध्यां आपला हात तर डुगवून घेऊ दे; चलें हो पण.

माध०—मग पाहिलेस ! असो; तूं न पाहिलेस तर मी पाहीन
 [भीत भीत पृंढं येऊन] अगे आर्य वसुंधरे, तुला याची मी
 क्षमा करा, तर आतां तूं आपला विधि आटवून घे—वाई सुसंगते
 तुझा आगच्छ किं नाही येष्ट आमच्या सुवृद्धेमारखाच आहे,
 त्यावरून तूं निच्याप्रमाणे शहाणीहा बनशील ? तर तूं हिला धैर्य
 करायला सांग. (राजास) मित्रा, तुला आगवा हिचा समजूत
 करायची असली तर कर.

श्वेत०—अगे वसुंधरे, तुला आतां देवा दे उपपद देतो, कारण मि.
 ला दिले आहे, ती त्याला योग्य नसावी ती सोडी रंगांत बेरंग कर-
 णारी असल्यामुळे, आतां तुला मी एकच सांगतो कीं,
 आया.

॥ प्राणात्त्यां न आतां रश्मिं मय न कथाहि पाहेन ॥

॥ मन्विल रण जरी ते तच्छिः ॥ ३३ ॥ यमं विं वहेन ॥३३॥

सुमी०—(सुवृद्धेस) अगे मा आतां देवा दे आस्था धरून हा
 नियम तरी माहूं ? (पदर एकीकड करून राजाच्या पायांवर धा-
 डकन पडून अज्ञात, काय हा प्रसन्न !

श्वेत०—(घाबरून) मित्रा, अरे ही देवा सुमीता (अगदीं घाबरतो)

सुमी०—आग पडो. त्या देवी ला उपपदाय ! सुवृद्धे, पाहिलेस काय.
 धर त्या ब्राह्मणास अगादर.

सुवृ०—[माधव्यास धरात्रयान जाने]

माध०—[घाबरून] अगे वया ! (पळत धाडा उचलून) हं, संभाल
 माझ्याजवळ आलीन तर डोकेंच फेंडून टांतांन. तूच माझ्या तों-
 डांत मारलास, दुष्टे ! (असें लपून पळून जातो सुवृद्धा परत येते.)

सुमी०—काय ने सुवृद्धे, आतां कां उशार ? काय करणं तें करावें.

श्वेत०—[ओगाळपणानें] आतां मी तुझा दान आहे.

सुमी०—आतां दुसरा शब्द नको !

आर्या.

॥ हे मङ्गलाची मूर्ती शुक्रमुनिः जोस वर्णितां थकला ॥

॥ साहिल रुगी ऐशा अकुलजकृत न खन्याखुन्या नकला ॥

श्वेत०—(दोनपणानें) सुबुद्धे, मी खरेंच सांगतो कीं, हा सर्व त्या अकुलीन संगीतेचा प्रभाव आहे; अथवा माझाच खरा, परंतु मी एकवेळ क्षमा मागतो.

सुनी०—बाई सुबुद्धे, तुला मी निक्षून सांगतें कीं, मला मुळींच आतां बेहाची आस्था नाही, ह्मणून तूं कांहीं बोलूही नको आणि आपला अतिक्रम करून घेऊंही नको.

सुबु०—छी, मी बोलतें कशाला? फक्त घालीप्रमाणे येवढेंच सुचवितें:—
दिंडी.

॥ तुझा न कळे बोलणें व्यर्थ बाई॥ परी योग्या नच अशी आतताई॥

॥ वचन माझे उल्लंघुं वा नवा तें ॥ परी शोधावें मायतात नातें॥३७॥

सुनी०—बाहवा, तूं कांहीं नांवाची सुबुद्धा नव्हेस, खरीखुरीच आहेस! माझा थोरपणा वगून सगळाच दोष मजवर घालूं पाहतेस?

सुबु०—छी, मी तसें नाहीं ह्मणत! पण मी एक विचार सांगतें कीं, महाराजांच्या अंगी त्यांचा दोष लावायचा तो लावला; पुन्हा त्यांचा कार्यभाग तर साधला नाहीच, त्यामुळे आपल्याला बंदोबस्त करण्याला सत्रडही आहे; व त्यांतही विशेष हेंच कीं महाराज क्षमा मागतात!

सुनी०—तुझ्या महाराजांचा थोरपणा तुला, मला आतां काय कराव्याचा? मी रंगांत बेरंग करणारी, मजपाशीं क्षमा ती कशाला मागायची?

श्वे०—(हात जोडून)

पद.

व्यर्थ सखी कटविसी सांग कां मला

तूंच ममप्राण बरें सांगतो तुला ॥ धृ० ॥

कठिण मदन्याय खरा आजिं जाहला

पाहिजे तुवां सुमति परी क्षमविला

तुजवीण मला नसे थार राहिला

(नमस्कार करून)

शरण तुझ्या वंदितोंचि चरणयुगुलिला ॥ ३६ ॥

सुनी०—(दूर होऊन) सुबुद्धे, हा काय लघाळपणा! जिचे तेंडही पहायां नाहीं, तिचे पाय पाहणें चांगलें कां? असो;

सुबुद्धे, आपण तरी कां कोणाच्या रंग विघडाना? चल. (आडंलागते)

श्वे०—देवी, हे ठेघी (तिघे मार्गे चालतो)

सुनी०—आतां हे उपपद आहे कोणाजवळ? जिला दिलें तिलाच हाक मारावी. सुबुद्धे तुला यायचें कीं नाहीं? (ठेघी जातात)

श्वे०—अरेरे त्या लबाड संगतिनें मोठाच घात केला! वसुंधरा नाहीं ती नाहीच आणि सुनीताही कोपाविष्ट झाली! असो; (इकडे तिकडे पाहून) अरे माधव्या, तूंही मला सोडून गेलास ना?

माध०—अरे गेलों कसचा, हा पहा मी ह्या झाडावर माकड होऊन बसलों. (पुढें होऊन) मित्रा तुझी धन्य, कीं तूं आसल्या वायकोबरोबर कालक्रमणा करितोस!

श्वे०—आतां सर्वांलाच अंतरलों! आतां नाहीं घर, नाहीं दार असें झालें!

माध०—सांगूं? आतां खुशाल त्या आर्य वसुंधरेकडे जाऊन तिला ही हकीकत सांगावी; झाली खुशीनें वश तर ठीक, नाहीं तर बलात्कारानें कार्यभाग करावाच. पण याला उजाडुं देतां नाहीं उपयोगी! कारण मग ती राणीच्या हातीं गेलीच समज.

श्वे०—(शंकीत होऊन) अरेरे!

भुजंगप्रयात.

॥त्रिगं कृसमाना गती प्राप्त झाली॥नर्भी भूमिमाजीं नसे यास थारा॥

॥परात्रीऋगीतां स्वताचोहि गेली॥रुसुनी प्रिया दुःखसंतापयुक्ता॥३७॥

(पडद्यांत—असें अज्ञान पुरतें झालें नाहीं, होईल.)

श्वे०—(कोपानें) मित्रा, ही देवी सुनीतेची वाणी काय रे? अथवा संशय कशाला. असो, मूर्खे:—

इंद्रवज्रा.

॥ वसुंधरा मी नवरी करीन ॥ मानित्व तूझें अवघें हरीन ॥

॥ जाणार कोडे मज सोडुनी ती॥राहो न राहो मग राजनीनी॥३८

मित्रा चल सत्वर. (असें हाणून सर्व जातात)

सद्यस्थितिदर्शक नामक तृतीय अंक समाप्त

श्री आर्य वसुंधरा नाटिका.

अंक ४ था
प्रारंभ.

स्थल—ग्रामबहिर्देश.

पात्रे.

कार्ष्णि	सुसंगतेषा पुत्र.
सुवर्णि	त्याचा सारथि.
अर्णव	त्याचा मित्र.
आर्य वसुंधरा	कण्व महर्षीची कन्या.
सुसंगता	तिची सखि.
मातंग	एक स्मशानरक्षक.
श्वेतकेतु	श्वेतद्वीपवासी राजा.

(प्रथम एक घायाळ झालेला पुरुष प्रवेश करतो.)

पुरुष-(इकडे तिकडे पाहून भयशोकाने) हाय हाय, काय हा निकर !

आर्या.

त्या द्विजकोपकुटारें क्षत्रियरहिता जशी धरा केली
करणार हाहि आर्जीं निःसंशय तत्समा खरा केली ॥ १ ॥

आहाहा केवढा हो याचा पराक्रम ! नुसतें यानें मजकडे कोपदृ-
ष्टीने पाहिलें, तोंच माझ्या अंगाच्या त्रिंथाड्या उडाल्या! अशाशीं
संग्राम करण्याची तर वार्ताही आह्यांला दुर्लभ आहे !! (पडद्यांत
कांशिं गलबला झालेला ऐकून घावरेपणानें) अरेरे ! अतां हें
कोपघातानें प्रचलित झालेलें महाघोर क्षात्रतेज आमच्या महारा-
जांच्या मंदिराकडेच वळलें वाटतें !! हाय हाय, आतां आमची
कशी अवस्था होईल ? (गोंधळल्याप्रमाणें चालून) अहो मार्ग-
चरामों सांगा, सांगा, ते म्लेंच्छाधीप महाराज श्वेतकेतु, तुह्यां
कांठें पाहिले काय ? (ऐकल्यासारखें करून) काय दणतोस,
आर्जीं त्यांना आजपर्यंतही कधीं पाहिलें नाहीं ! अरे पण हा शब्द
तर आमच्या कलिप्रियासारखा वाटतो ? अथवा संशयकशा-

ला. रे मित्रा कलिप्रिया, मो कोणी परका नाही; मी महाराजांचा प्रियमित्र माघट्य आहे. (कान डेऊन) काय ह्मणतोस मग असा आज घाबरल्यासारखा कांशालास ह्मणून? हारेसुर्वा! एकून तू मोठाच हितशत्रु आहेस ? मूढा, मी कसा घाबरूं नको? तुला कांहीं ठाडक आहे? देवी सुनीताबाई महाराजांपासून सुटल्यामुळे, त्यांनीं निरंकुशपणे आर्य वसुंधरेशीं जें भयंकर कृत्य आरंभीलें आहे-तें तिची सखि जी सुसंगता, तिनें अपला पुत्र मालकार महाबल काष्णि यास वारवार सांगून, व त्याची फारच निर्भर्त्सना करून, महाराजांविषयीं त्याच्या मनांत वैराग्नि प्रज्वलित केला. अगोदरच सुसंगता जरा त्याची माता होती, तरी त्यास आर्य वसुंधरेचा बालत्वापासून लळा लागला होताच; व त्यांत त्यानें आर्य वसुंधरेचीं अशी अवस्था पाहून त्याच्या मनांत द्वेषभावही उत्पन्न झाला होताच. आणि आतां तर त्यास गतिच मिळाली ! तेव्हां काय बरें करावें ? हा वीर ह्मणजे सामान्य आहे असें मुळींच समजू नका.

इंद्रवज्रा.

॥ प्रख्यात नामा कविच्या जनांत ॥ वसुंधरा प्राण वदे जयाला ॥

॥ मोठा सहासी बहु उग्रकर्मा ॥ काष्णिच नामाकृतिहीतशीच ॥२॥

असा हा वीरपुरुष, आपणांसारखेच धुरंधर अशा पंचवीरांचा नायक होऊन, सुशर्म्याप्रमाणेंच मारीन अथवा मरेन अशा संसप्तकप्रतिज्ञेनें संग्रामास प्रवर्तला आहे. या सर्वांनीं आपापलीं वाहनें बरेच दिवस खावयास न देऊन संसप्त केलेले मोठे भयंकर सिंह केले आहेत ! ज्यांचीं शस्त्रे इंद्रालाही अनावर आणि आजपर्यंत फारच थोड्यांनीं धारण केलेलीं अशीं द्विजिह्वनांगक खड्गे आहेत; ज्यांचे संग्रामसाहित्य पुरुषिण्यास भयंकर रूपानें प्रत्यक्ष अर्णवच ज्यांच्या निकट आहे; आणि आर्य वसुंधरेच्या कोपाग्नीपासून उत्पन्न झालेल्या क्षुधा आणि हायहाय नांवाच्या अत्यंत उग्र कृत्या, ह्यांनीं ज्यांचे उभयपार्श्व संरक्षणाची शपथच घेतली आहे; येणेकरून त्यांचेठायीं असं कांहीं भयंकर नेज प्रगट झाले आहे कीं, धृष्टद्युम्नवधकाळीं उग्र झालेल्या द्रोणपुत्रासही

ते दुष्प्रेक्ष आहेत ! तर असल्या वीरपंचकाकडे पाहून मी कसा बरे घाबरणार नाहीं ? (पडद्यांत शंखरव होतो तो ऐकून) हाय हाय, आतां कठीण रे कठीण ! महाराजांच्या मंदिरावर सैन्यासह जाण्याविषयींची ही त्या वीरपंचकास सुचना झाली असावी ! (भोंवतालीं पाहून) काय हो त्या ध्वनीचा वेग प्रचंड तरी !

स्रग्धरा.

॥ सूर्याचे बिंब हल्ले धडधड पडलीं दिग्गजांचीं शरीरे ॥
 ॥ भूमीकंपायमाना त्यजुनि पळति ह्या नागरीकां स्वगर्भा ॥
 ॥ मर्यादोलंघनाने जगुं जग गिळिती सागराचे रुवारे ॥
 ॥ रक्तते वर्षती हे प्रळय समजुनी भेषसंवर्तकारख्य ॥३
 (पडद्यांत)—अहो पारतंत्र्यपीडितजनानो, आतां स्वस्थ होऊन विचारितों हें सांगा?

मालिनी.

ममजननिसखीचा जो खरा धार्तराष्ट्र
 व्यसनिं गवुनि आह्मां साधितो स्वार्थ दुष्ट
 धरि मनिं करूं ऐसें आपणांला निचेष्ट
 अजिं मज कवणीं तो दाखवा म्लेंछनष्ट ॥ ४ ॥

पुरुष—(अत्यंत घाबरेपणाने) अरेरे, हा तर माझ्या अगदींच निकट कट आला ! हा मला ओळखून कदाचित् महाराजांच्या नाशाचे कारण मलाच करील. तर आतां काय करावे ? जाऊं तरी कोडे ! (गोंधळल्यासारखा होऊन निघून जातो)

(हा प्रवेशक झाला)

(इतक्यांत संतापाने ज्याचे नेत्र आरक्त झाले आहेत, व युद्ध करण्यांकरितां ज्याचे बाहु स्फुरण पावतात असा मालाकार काष्णि येतो)
 काष्णि—अहो जनानो, सांगा सांगा ?—(ममजननिसखीचा इत्यादि पूर्वगत श्लोक म्हणतो) अहो महेशबांधवहो कां, भीतां कां ? तो मोठा दुर्धर असल्यामुळे मजवर असलेली तुमची प्रीति, तुह्यांस असें करण्यास अनुमोदन देत नाहीं काय ? छी, तुम्ही आतां अ-

गदीं भिवूं नका. सांगतो हें नीट श्रवण करा.

उपजाती.

॥ येईल माते ज्वर जें निताते ॥ तशांत भक्षीन फळास एवथा ॥

॥ मृत्यूच तेथे मज नेमियेला ॥ मत्तात सांगे विधिकल्प माते ॥ ५ ॥

त्यामुळे हातर काय परंतु याचें सहायार्थ—

॥ भूतेश नाकेश सुरेश किंवा ॥ येवोतही ते मशिं सर्व युद्धा ॥

॥ वसुंधराकेशविमोचनार्थी ॥ भांडेन त्याशीं नच भी धरीन ॥ ६ ॥

ह्मणून तुझांस सांगतो कीं, तुझी निःशंक होऊन जोपर्यंत हा मा-
झा कोपाग्नि प्रज्वलित आहे, तोपर्यंत तो नष्टात्मा मला दाखवा.

(आपल्याशीं) आहाहा, याच्या स्मरणानें सर्व शरिरांत आग्नीच क-
ल्लोळ एसळू लागले ! केवढें हो हें याचें दारुण कर्म !!

आर्या.

॥ मन्मातेच्या उदरीं जन्मच परि पोंसलों यैदुत्संगीं ॥

॥ तीतें करूं पहातो मजदेखत काय ही अशी नंगी ॥ ७ ॥

रे दारुणकर्म्या म्लेंच्छाधमा, दुःश्याटिकाणीं अशी घमंडी असेल
कीं, येथील संपूर्ण वीरांतून कित्येकांस यमसदनास, कित्येकांस
देशोधडीला, कित्येकांस कारालयांत आणि कित्येकांस तर नख-
दंतरहित सिंहाप्रमाणें शस्त्रहोन करून भडकत लावले आहे-
त्यामुळे आर्य वसुंधरेशीं कसेही वर्तन केले तरी, वांकड्या
दृष्टीनें मजकडे पहाण्यासही कोणी समर्थ नाहीं ! परंतु हा केवळ
तुला भ्रम आहे; कारण

आर्या.

॥ जो कुलिन महाभिमानी तो भीडल कां कशाहि उभास ॥

॥ कीं वश होइल कैसा नीचाचे खाउनीहि सुभास ॥ ८ ॥

ह्मणून निष्प्रतिबंध अनिवर्तन करणाऱ्या तुला जगतैकवीरत्य को-
टून प्राप्त होणार? तेव्हां जर तुला जीविताची आशा असेल तर

आर्या.

अन्याय कुण्ठार्त्मा सोडुनि अकपटमनें सुधा चाल

मग निश्चये चिरंजिव सर्व तुह्नी या स्थळींहि वांचाल ॥ ९ ॥
आणि उन्मत्त होऊन समराविषयीं उद्युक्त होत असशील तर
असें सांगतां कीं,

शार्दूल विक्रीडित.

॥ नाहीं जोंवरि पातलों रणिं तुशीं झुंजेवया तोंवरी ॥
॥ घेई भोगुनि जो विलास तुजला वाटे स्वचित्तांतरीं ॥
॥ आलों कीं समरीं तुला उदकही मागो न देणार मी ॥
॥ उग्राहीसमं लेशही नत्र असे उग्रत्व यार्चे कमी ॥ १० ॥

पुन्हा जे जे कोणी यात्रा पक्ष धरून माझ्या कोपाग्नीस आहुति
देण्याकरितां आग्रह धरतील, त्या सर्वांनाही माझे हेंच सांगणें
असून, आणखी असेंही आहे कीं,

स्नग्धरा.

॥ जो जो या आजिं माजिं अजि करिल मशीं संधि त्या वांचवीन ॥
॥ मन्माता तत्सखी वा करिल शरण जो तोहि रक्षीन साच ॥
॥ त्याचा त्याचाहि जेतां धरुनि तृण मुखीं शस्त्र टाकून धांवे ॥
॥ घेवोनी शस्त्र गर्वे मंदभिमुख उभा त्या जनांचाहि हंता ॥ ११ ॥
असो; आहो सुजनानो, मी येवढें साहस करण्यास प्रवर्तलों ह्यण-
न तुह्नी मला निंदीत असाल; परंतु या दुरात्म्याचा संपूर्ण इतिहास
एकवार एका आणि मग काय तें मला ह्मणा.

ओढ्या.

घेवोनिया वक्राचें सांग ॥ पवित्र दावी बहिरंग
घटोत्कचाची मयासांग ॥ विखरिता झाला हायेथें ॥ १२ ॥
आर्य राष्ट्रांच्या सहज कलहीं ॥ न वाहतां पडला लबलाही
कापट्यप्रबंधाची थोर वही ॥ ठावे न भावी आपणाला ॥ १३ ॥
दावोनि ऐसा अमल विश्वास ॥ स्वाधीन केलें चतुरंग बलास
कपटदोष देवोनि राजयांस ॥ शिरजोरपणें स्वकार्य साधी ॥ १४ ॥
कदाचित् तुह्नी ह्मणाल कीं, हे दोष नाहीत तर हें धुर्ताचें कर्तव्यच

आहे. परंतु त्यांनीं असें करावें काय?

ओवी.

जिंकिलिया राजांच्या दासदासी ॥ सोयरे मित्र प्रधान अर्भकांसी
चासवोनी तत्सुंदरवनितांशीं ॥ अवाच्य गोष्टी करूं पाहे ॥ १५ ॥

वस, पुरे झालें येवढें ! माझ्याही कोपाचें कारण यांतच येतें, ते-
व्हां मला साहस करणें उचितच झालें. आतां तुम्ही हणाल कीं,
शिखरिणी.

नृपांच्या अन्यायें अमित जन नाशास पवतो

तयांचा जो मानो सहजन उपाहास वरतो

प्रसंगीं होतात प्रगट बहु उप्तात जगतीं

महाभूतांचीही स्थिति बदलते क्षात्रकुधिनें ॥१६ ॥

ह्मणून शहाण्यानें वाकलह करावा, रण माजवुं नये. परंतु उपाय
नाहीं; माझा कोप मला आतां अगदीं अनावर झाला ! कांकीं,

अनुष्टुप्.

कार्त्तविर्ये रेणुकेशीं ॥ केलें जें अनिर्वर्तन

वसुंधरेशीं यानेही ॥ मांडलें उन्मनें तसें ॥ १७ ॥

तर सांगा आतां येथे कसा कोप शांत करवेल तें ! (विचार क-
रून) हं आडवलें:—

आर्या. (पूर्वार्ध)

ज्या अन्यायें क्षत्रिय-संघ निमालाचि एकत्रिस वेळा
तोच हा अन्याय ! तर सांगा आतां, कीं असला कोप आवरून
घेण्याला देवाधिदेव तसे शुक्त आहे काय ? ह्मणून माझ्या कोपा-
मीनें याची आहुनि घेतल्यावांचून कसें शांत व्हावें ? (खड्ग उचलून)
त्यांतून हा माझा सखा द्विजिव्ह तर कधींच शांत प्रकृतिधरणार नाही !

आर्या. (उत्तरार्ध)

वधणार हा तयाला जो लंघवि सागरास तद्वेळा ॥ १८ ॥
असो; रे मध्यमप्रकृति म्लेंछाधमा, तूं माझे सामर्थ्य पाहिलेंच
नाहीं, ह्मणून कदाचित् या शस्त्रानें माझा उपहास करशील ? पण
तुला सांगतां कीं, जो कोपाविष्ट झाला तो काय एककरणार नाही

प्रहर्षिणी.

भीमानें रिपुशतमारणप्रतिज्ञा ॥ कोपानें न निजबळेंच पूर्ण केली
कोपानें रिपु वधलेच भार्गवानें ॥ द्रोणीनें, मग नच मी तुलाकसारे
ह्मणून आतां ध्यानांत ठेव कीं,

इंद्रवज्रा

त्वन्मांस काढोनि भरोन जेव्हां ॥ शिवादिकांच्या मुखी मी स्वहस्ते ॥
काढीन तेव्हां कवचास माझी ॥ ऐशी प्रतिज्ञा तुज जाणवितो ॥ २० ॥
या उपर तुला आतां माझे कांहीं सांगणें राहिलें नाहीं. (खड्ग
उचलून) सख्या द्विजिब्हा, तुलाही सांगतो कीं,

आर्या.

हा कार्त्तवीर्य भार्गव--राम द्विज मी कुठारें तूं साच
ती रेणुका करीं ह्या हाणुनि हा खळ वसुंधरा नाच ॥ २१ ॥
(पडद्यांत--रे कठोरा ब्राह्मणा कां व्यर्थ वाणीला आयास देतो-
स ? तुला महाराज श्वेतकेतूचा प्रभाव विदित नाहीं काय ?
सांगतो ऐकः---

साकी.

मेघसखीला दृती करिजो वरुणलय दडपोनी
तरुणीसह वरिं थै थै नाचे मारी गिरि झडपोनी
पाहिल कोण यया ॥ ज्याची वांच्छी काळ दया ॥ २२ ॥
ह्मणून तुला सांगता कीं, व्यर्थ कां मातापितरांस क्लेशांत टाकतोस !
दे सर्व सोडून आणि असें कर कीं,

इंद्रवज्रा.

जोडोनिया हात तुवां असावे ॥ वसुंधरा तत्करंग कशावी
स्वातंत्र आतां नच रे तुझांशीं ॥ श्वानापरी वृत्ति धरोनि वागा ॥ २३ ॥
कार्णि--अं, कोणरे हा कालप्रस्त पापात्मा ! पिशाचा कलि-
प्रिया, तूं काय रे? पण काय हो हे आश्चर्य ! हा दुष्टांचा पुरस्कर्ता
ह्मणून यास आर्या सुनीतावाईनें बद्ध करून टाकले होते ना ?
(विचार करून) ठीकच आहे, दंपत्यामध्ये कलह कोठवर अ-

बगार? फार तर चंद्रोदयापर्यंत; तेव्हां हा सुटला हें वाजवीच झाले ! असो; पण हा मूढ माझा शत्रु असून, माझ्या हितालाही कारण झाला क्षणावयाचा; कांकीं, जर त्या दुष्टाविषयीं आर्या सुनीतावाई पुन्हा सप्रेम होत आहे, तर खचित असें होणार कीं,

मंदाक्रांता. (चरण ३,

॥ ही कांतार्थी जननिकडुनी भीड घालील मारें ॥

॥ तत्राशाचा पण पडल मला भाग सोडावयाला ॥

॥ साधावे मीं ह्यगुनि अपुलें कार्य आधीं ह्यणे हा ॥

शात्रासरे कलिप्रिया, ठीक केलस ! मुर्दाडा, सांगतो ऐक (त्वेषानें)

(वरील श्लोक चरण ४)

॥ आतां स्वर्गीं वतन करतो होउनो सत्यसंध ॥२४॥

अहो मत्सेनानायक हो, अहो मत्पंचश्राण हो, अहो म्लेंच्छविडंबनानें प्रस्तांतःकरण झालेल्या अभिमानी योध हो, जर, तुझी सत्कूलोत्पन्न असाल व पारनंत्र्यानें तुझ्यांस क्लेश वाटत असतील अथवा परसेवा ही अपमानास्पद वाटत असेल, तर आपला कोपाग्नि प्रदीप्त करा आणि आतां प्रसंग आला आहे तो प्राणाशाधारण करून व्यर्थ डावलूं नका. सांगतो हें कराः—

वसंततिलका

॥ चारी दिशा गगनमंडल भूपदेश ॥

॥ व्यापृनि वातगति बंद करा प्रयत्नें ॥

॥ हेत्रां सुशांत वसुंधा रिपुरक्तपानें ॥

॥ जी तापली सुचिर दुष्ट विडंबनानें ॥ २५ ॥

आणि मी आतां असें कर्ण्यास आरंभ करितों कीं,

मंदाक्रांता

॥ नेथें जेथें रिपुभट मशीं गांठि घालील तेथें ॥

॥ युद्धभ्रंजसहं वधिन तो मुष्टिघातेच एक्या ॥

॥ लीलेनें ह्या निजरिपुमनीं धाक देऊनि मोटा ॥

॥ शस्त्रात्रीण प्रगट मरणें हेंच देईन त्यांत ॥ २६ ॥

आर्या सूतश्रेष्ठा सुवर्ण, माझ्या त्या वत्स प्रथितकीर्ति मृगेंद्रास
मद्य पाजून उन्मत्त केले असल्यास घेऊन ये.

सुवर्ण--(प्रवेश करून) आयुष्मन्, आज आपला प्रथितकीर्ति
अनावर होऊन—

कार्णि--(मध्येच प्रेमार्ने) अहाहा, वत्सा प्रथितकीर्ते, तूं चिरं-
जोव अस. आर्या, कांहीं चिंता नाही; हा माझा द्विजिह्व त्यास
दाखवून सांग कीं, मी संग्रामास जाण्याकरितां सिद्ध होऊन तु-
झी वाट पहात वसलो आहे.

सुवर्ण--आयुष्मन्, तो केवळ मलाच अनावर आहे असें नाही;
तर तो आपल्यापुढे येण्यासही आतां असमर्थ आहे !

कार्णि--(कोपार्ने) काय असेल तें स्पष्ट सांग ? त्यानें कोणता
असा अन्याय केला तर तो मजपुढे येण्यास भीत आहे ?

सुव०--महाराज, हे आपण दुसऱ्याला विचारवें; कारण, आप-
ल्या कर्णाला घास होण्यासारखें मी आजपर्यंत कांहींच बोल-
लो नाही.

का०--सूता, येणेकरून माझ्या महदप्रियाची प्रस्तावनाकरून, म-
ला मोठें घोटांब्यांत घातलेस ! तर सांग वरें यान मद्याच्या अ-
मलांत असें तर केले नाही ?

स्त्रग्धरा. (चरण १)

॥ मन्माता तत्सखी वा नखरित अथवा भक्षुनी नष्ट केली ॥

सुव०--ओ, असें कसें होईल ?

का०--॥ किंवा मत्पंचवीरांतुनि कवणि तथा निंदुनी व्यर्थ झाला ॥

सुव०--हे मनांतही आणूं नका.

का०--किंवा त्या अर्णवाच्या अतिजड गतिनें कोपुनी भक्षिलें त्या ॥

सुव०--ओ असेंही नाही.

का०--॥ नाहीं कांहीं कराया भ्रवणयुगुलिला व्रत यावोण त्यास ॥

सुव०--एका महाराज, सांगतो तर आतां--त्या म्मेच्छाधिपाचा
काणी माध्वटय नामें मित्र आहे.

का०--हं, आहे टाडक; पुढे.

सुव०--तो आज प्रातःकालीं स्वागिणी आर्य वसुंधरेच्या काशागा-

रांतून, संपूर्ण द्रव्य आपल्या राजाच्या स्वाधीन करण्याकरितां चारून गिरला.

का०—बरोबर आहे; त्या म्लेंच्छाधिकार्यांची अशी सर्वांस सांगा-
च असते कीं, आर्य वसुंधरेस करवेल इतकें द्रव्यहीन केले ह्यण-
जे, तिच्या पालकांना संग्रामसाहित्याची अडवण पडून, तेसहसा
साहस करण्यास प्रवर्त होणार नाहीत. असो, पुढें.

सुव०—हें आपल्या प्रथितकीर्तीच्या लक्षांत येऊन, त्यानें कोपयु-
क्त होऊन शृंखला तोडून अशी किलाण मारली कीं, माधव्य
मरावाच ! परंतु कोपानें त्याचें त्यास अवसान राखतां आले ना-
हीं. इतक्यांत माधव्य बाहेर उडी मारून, त्याला अडच-
णींत गुंतवून आपण राजाच्या आश्रयास गेला.

का०—(संतापानें) पुरे पुरे ! मूर्खा, त्यांत वत्सानें काय वाईट
केले ? चल नीघ येथून, माझा रथ सिद्ध करून आण. आतांच
त्या दुरात्म्याचें नरडें फोडतें. अरे मूढा, मी जिवंत असतां, मा-
झ्या, वत्साकडे नुसतें पाहण्यास प्रत्यक्ष काळही असमर्थ आहे
समजलास ? (आपण शीं) अहाहा, आतां हा माझा कोपाग्नि,
सागराच्याही अग्नीस भक्षण्यासारखा तीव्र झाला आहे, पहानें
आतां, कसा तो माधव्य आणि तो म्लेंछाधम (अमळ पुढें हो-
ऊन) आझे माझ आत इट हो, आतां माझ्या गमन मार्गातून दूर
घ्या. (हात जोडून आकाशाकड पाहून)

सुवंधरा

हा माने कालिके तूं रिपुवधसमयीं घेतली क्रूरता ते
हे ताता मन्मथारे प्रलयसमयींचो उग्रता आपलीजे
हे आर्या भीमभेना * कुरुखळ वधतां घेतलाकोप जो तूं
द्यात्रीं हीं सर्व आतां मजसह समरीं खावया मद्रिपूला ॥ २८ ॥
तसेंच

मदाक्रांता.

रे इंद्राच्या कुलिश सखया शक्ति अंगाधिवाचे

रे रुद्राच्या त्रिशुळ, हरिच्या दुष्टप्राणघ्न चक्रा

घोरं सर्वा परशु, नमुनि याचितो तक्षका हें

॥ द्यात्रीं तेजें निज अजिं सखया माझिया या द्विजिन्हा ॥ २९

सूता, आतां व्यर्थ कालक्षेप करीत नाहीं. त्या चक्ररक्षिणींसह
माझा रथच सिद्ध करून, त्याच्या मंदिराकडे घेऊन ये; हा मी हो-
तिकडेच चाललों. (इकडे तिकडेच फिरतो)

सुव०--(प्रवेश करून) महाराज, थांबा थांबा, असे साहस करू-
नका. अमळ शांत व्हा.

का०--(कोपाने) आँ, काँरे असें अप्रिय बोलतोस ! मूढा,

इंद्रवज्रा

माखीन जेव्हां रुधिरें रिपूच्या, माझ्या द्विजिह्वास तदाचें शांती
घेणार केला पण जो असा मीं, कां बोलशा अप्रिय जा गुना हें ॥३०

सुव०--महाराज, मी कधींच अप्रिय बोलणार नाहीं. परंतु प्रथि-
तकीतींच्या उत्सृखळपणानें माझा निरुपाय झाला !

का०--(कोपाने) मूढ आहेस तूं; मी तुझें ऐकतच नाहीं. (जांऊं लागतो)

सुव०--आयुष्मन्, आजपर्यंत आपल्या वडिलांनीं देखील कधींच
। माझ्या वचनाचा अतिक्रम केला नाहीं !

का०--(त्रासाने) आर्या, केव्हां केव्हां तूं माझा कोप नष्ट करून
टाकतोस, ह्मणून मी आज तुझें ऐकतच नाहीं.

सुव०--महाराज कांहीं असो, पण ही वेळ साहस करण्याची ना-
हीं; कां ह्मणाल तर, मीं असें ऐकिलें आहे कीं, त्या सिंहाच्या
भयानें माघटय पळत असतां, त्याची त्यावेळची ती मुद्रा पा-
हून, आपल्या वीरपंचकांतून दोघेजण हर्षाकुल झाले ! इतके कीं,
त्यांस त्या म्लेंच्छाधमानें केव्हां वद्ध करून नेलें, हें त्यांचें त्यांस
देखील समजलें नाहीं ! ! आणि त्यावेळीं उपहासपूर्वक तो आ-
पणासही कांहीं बोलला.

का०--(दांत ओठ खाऊन) अरेरे, घात झाला रे घात झाला ! (हा-
तपाय आपटून) हारे कपर्दाशरोमणे, बोल बोल. (आडवाहासानें)

इंद्रवज्रा.

आता तूतें हीरवा भक्षुं किंवा ॥ वाढूं तूझें काडुनी मांस गृध्रा
किंवा खड्गें भूमिमित्रत्व देऊं ॥ कालग्रस्ता पातलों बोल शीघ्र ॥३१॥

सूता, हा आणखी उपहासपूर्वक कायरे बोलला ?

शुभ०—

आर्या.

श्रानापरि वृत्ति तुम्ही स्वीकारुनि राहवेंच दारांन

जरि बोलणें रणाचो मोट तरी बोलिजेच दारांन ॥ ३२ ॥

का०—अरेरे सूता, काय रे करूं हें शब्द वीरास तेजस्वी करणारे
असतांही, यांनीं मार्गें तर अगदीं अवसानच सुटत चाललें!!
(अंगविकलता दाखवून) हाय हाय !

आर्या.

या गद्दानीं झाला वाटे हृदयीं खरा अशनिपात

झालें वड्ड तप्त पहा अंग असा उग्र तो न शनिपात ॥३३॥

शुभ०—मला राज, काय हें ? ही संतापाची वेळ नव्हे. आपण
वांवरूं नका; आपले वीर बद्ध करून प्रासादांत नेलें आहेत, हे
त्यांनें ज्याप्रमाणें प्रदीप्त अग्नि वरूंसमुच्चयांत बद्ध करावा त्या-
प्रमाणेंच केले आहे. आपण स्वस्थ असून त्यांचें साहित्य मात्र करावें.

का०—तें तरें सत्यच; पण काय करूं, या संतापज्वरातिशयानें
माझ्यां शरिरावरें अवसानच सुटत चाललें! (धाडकन पडून
गडबडी लोळून) अहाहा, असे शब्द सहन करून त्याच्या से-
वेंत तप्त राहणाऱ्या जनांची धन्य आहे !

शुभ०—अकुलीनच ते ! त्यांना हाचोच प्रीति दाखवून अधिक
सेवाधिकार प्राप्त करून घेण्यांतच मोटेपणा वाटतो. अरे, धिक्कार
असो त्या नीचांस !!

का०—असो; सूता ह्या वेळीं पांचपदांस सीतादकाच्या घागरी मा.
झ्या अंगावर टाकशोल तर वाचतो. (कांहीं तडफडून निघेष्ट होतो)

शुभ०—(दुःखानें) अरेरे, काय हा विपरीत परिणाम ! परमेश्वरा,
धन्य तुम्ही !! पण आतां ह्यास सावध होण्यास काय उ-
पाय करूं ? थंड उपचार करावां पण पाणी ओतणें ठीक नाहीं.
(पिचार करून) आठवलें; नापशांनीला मोठें पराक्रमी असें आज
माझ्या एका मित्रानें मला एक फळ दिलें आहे, तें याला चा-
रें. (पडद्यांतून एक फळाचा तुकडा आणून) वत्सा, याचा थोडा

तरी अंश दुःख्या पोटांत जाऊं हे. (खाऊं घालतो)

का०--(विप्रित सावध होऊन) अरे हे तूं करतास तरी काय?

सुव०--[आनंदानें मनार्शां] दाहवा, खरें गुणकारी हो! [उघड]
कुमारा, हे तापशांतीला उत्तम असें फळ तुला खायला घालता.
पहा याचा कसा गुण आहे तो ! घे हे, आतां थोडेंच घरले.

का०--[घाबरून उठून] अरेरे ! आर्या, कशाचें तें फळ आण
पाहूंकडे ?

सुव०---[कचरल्यासारखा होऊन] कुमारा, अरे विपारी नव्हे,
हे पहा. [त्यास देतो]

का०--[पाहून फेंकून] हर हर ! अरे घातक्या काय हे केलेंस ?
व्यर्थ माझ्या सहवासांत येवढें आयुष्य घातलें ! प्रालब्ध माझे !!

सुव०---[अत्यंत घाबरून] खरेंच काय तेंच हे फळ ? [वर पा-
हून] हर हर काय हे पाप ! [अंश टाकून] काय हो मीस्वामी-
घातक झालो !! [उठून शोकानें] कुमारा, बापा अगोदर दुःखा
या द्विजिन्हानें आपल्याच हातानें या पापाभ्याचा नाश कर.

का०--अरे तूकां व्यर्थ आपला नाश करून घेतोस ? माझ्यादेवीं होतें तें
झालें; आतां माझ्या देहाची कोणाकडून दिटवनां मात्र होऊं देऊं
नको; मग पाहिजे तें कर.

सुव०---[त्याचें डोकें मांडीवर घेऊन, आपले तोंडांत मारून घेऊन]
अरे निर्दया परमात्म्या, काय हे केलेंस ! अथवा माझे जन्मज-
न्मांतराचें पातकच खरें. [क्राण्णसि] कुमारा, केवढा हा मी
निर्लज्जपणा केला ! माझे पितर मला काय क्षणत असतील !
तुंहो काय क्षणत असशील ?

का०---आर्या, आतां जिवाला कां व्यर्थ क्लेश देतोस ? झालें तें वरेंच झालें

वसंततिलका

नाहीं मला मरण दुःखद शत्रूपंत

नोहे क्षणन बहु खेद जडें मनाला

शत्रूस जे गति मनां नि दावयाची

द्वैवप्रभाव मजला अजिं दे तशीच ॥ ३४॥

सुव०---कुमारा, केवढ्या मीं तुला त्रिपत्तींत घातलें रें बापा !

का०---हें मात्र खरें:---

इंद्रवज्रा.

माझा रिपु अक्षत अग्रभागीं ॥ डेवोनि जाणें मज मृत्युदर्शी
या वेगळें काय त्रिपत्ति अन्व्या॥झाले खरी प्राप्त मला अधन्या॥३४॥

सुव०---वत्सा, ते खड्ग इकडे दे हणजे [हात अपटून] हे दुष्ट

हात एकदां कांपून तरी टाकतो, [खड्ग घेऊं लागतो]

का०-- -छी छी, हें तर अयोग्य कर्म ! असो; रे बाळा द्विजिह्वा

तूं माझी निर्भर्तना कळून मला असें हणशील बरें ?

स्वधरा. [पूर्वार्ध]

प्यावें मीं रक्त त्याचें करुनि पण असां पातलें कीर्णहस्तीं

तेणें मीं निघ केलों हणुनिच मरणें प्रज्य झालें तुला कीं

पण बापा तूं तर मूळचाच जड आहेस; पण मी केवढ्या दुर्ल-

किकास प्राप्त झालों तें पहा:- =

शादूल विक्रीडित.

ज्यातें मी व्यसनीं त्यजोनि सहसा जातो मर्दर्थे दुरी

ते आतां हणतील काय मजला माझे सखे अंतरिं

केला घातनि लाडुनी अजिं तथा ऐशा पणा दुर्धरा

ऐसा निंदिल लोकही अजिं मला प्राणव्रकर्मकरा ॥ ३७ ॥

कांकीं, खरोखरच साहित्यशास्त्रानभिज्ञासारखीच ही माझी कृति

अप्रासंगिक झाली ! असो, तूं भीऊं नको; तुलासांगतो असें कर:-

(पूर्वगत श्लोक चरण ३)

जावोनी अन्यहस्तीं पुरिव निजपणा हो तरी सत्यसंधीं

अरेरे, पण हें मी तुला काय बोललों ! माझ्या स्मृति खरोखरच

तष्ट होऊं लागल्या,

(वरील श्लोक चरण ४)

कैसा तूं अन्यहस्ता शिवशिल सख्या सत्कुलोत्पन्नहीरा॥३८॥

[वेदना झाल्यासें दाखवून] अई अई अई ! आर्या प्राणवायु

दंचल होऊं लागला !!

सुत्र०—अरे, काय हें माझे पातक ! ही विपत्ति वाडणें माझ्याच कपाळीं यावें ना? अथवा कारणच मी, तेव्हां कां न यावी. [वर पाहून] देवा. आतां मला लंकर मरण देगील तर वरें ?

का०---अरे वेड्या, व्यर्थ कां जिवावर लंकार होतोस ? माझ्या मागून सर्वास धीर देणारा काय तो एकटा तूंच आहेस; ह्यगून येवढेंच सांगतो कीं, माझ्या मित्रांनून यावेळीं दुसरा कोणीच जवळ नसून दोघे तर व्यसनसागरांत मग्न होऊन माझी वाट पहान असतील. [आपणाशीं] अरे कशी काळानें याचवेळेस संधि साधली !

शिखरिणी:

मंदर्थे प्राणाशा त्यजुनि सजले घोर समरां

अशा मन्मित्रांतें व्यसनिं गवुनी मृत्युवशा मी ;

अहा कैसा केलों नियनिग्रतिनें क्रूरभतिनें

मदात्पांची निंदा करनिल अशी दुर्जनमुखें ॥ ३२ ॥

असो; इच्छा परमेश्वराची !! त्याला जें आवडलें तें मी कां नको आवडुन घेऊं ? [उघड] आर्या भुवर्ण, आतां माझ्या मागे सर्वास धीर दे; भलतेंच कांहीं करतील तरतुला माझीच शपथ आहे.

सुत्र०- -वरें बापा, हा निर्दय येवढें घोर कर्म करण्यास म्याला नाही, तर तें निर्लज्जकर्म करण्यास कोटला लाजणार !! तर सांग आतां, काय काय तरी करूं तें ?

का०---आतां माझ्या सर्व स्मृति नष्ट झाल्यामुळे, मी कौणकोणाशीं कसा वागलों, अथवा माझे देशबंधन मजशीं कसे वागलें; हें मला मुळींच समजत नाही; परंतु माझ्या दुःखानें दुःखित असणाऱ्या सर्वांची मी क्षमा मागून त्यांस असें ह्मटलें ह्यगून सांग: [अत्यंत शोकानें]

आर्या.

कोपें अज्ञानें मीं युष्मत्सदिं टोंचलेस वाग्वाणं

जाऊं विसरुनि अजीं वाहा हो मंजुपुढें अशी आणं॥४०॥

आणखीही तुला सांगतो कीं, आपल्या जातिनियमाप्रमाणें माझे

दहन न करनां याः कवचद्विजिह्वासह दहनं कर, ह्यणजे मी पर-
लोकीं तरी उपहासलो जाणार नाही.

सुत्र०—[त्याच्या कंठांत मिठी घालून शोकानें] लाडक्या, कायरे,
हे तुझे भाषण अगतां मी पुन्हा एकेन काय? अहो; ईश्वर इच्छा!
कुमारा, तुझ्या आत्पाला मी काय सांगूं?

का०—आर्या. आतां व्यर्थ दुःखास्पद गोष्टी बोलून माझा जीवमो-
हानें गुंतवूं नको. माझा कोणी आप्त नाही. आणिकोणी मित्रही नाही.

सुत्र०—वाळा, अरे येथलें कांहींच सुख न भोगतां, येवढी ऐहिक-
दुखाविषयीं कशी एकामकीं उदार दृष्टि दाखवतोस?

का०—[वेदनेनें वळपडत उठून] अरे हे पहा अंतकाळच्या दुःखा-
नें माझें प्राणवायु आकर्षण केलें. [शोकानें] मतिं तुला तर मी
विसरलोंच, पण माझ्या जीवितार प्राम धारण करणारी जी तु-
झी सखि, हिचें आश्वासन करून असें सांगितलें म्हणून सांग कीं,
[कंठ दाटून] हे माझे आर्य वसुंधरे, [पुढें कांहीं चाचरत
बोलून कोळ्यांच्या खात पड्यांत जाऊन धाडकान पडतो]

सुत्र०—[तोंडांत मारून घेऊन] हायरे स्वामीघातक्या निर्लज्ज
सुवर्णे, [मूर्च्छित होतो]

वसुंध०—[प्रवेश करून भयशोकानें] अहो सांगा सांगा; हीं मा-
झ्या वत्साचीच वाणी काय? त्याला कधीं दुःखदप्रसंग ठाडकाच
नाहीं. ह्यणून त्याची दुःखवाणीही माझ्या परिचयाची नाही. प-
रंतु अतड्याला वाटतें कीं, ही त्याचीच वाणी आसा; तर सांगा
वरें कोणी, हेच खरें काय?

सुत्र०—[प्रवेश करून] सखि, अगे खरेंच काय हीं वत्साची वाणी?
आर्या.

दुःखप्रसंग त्यानें नच टावा ह्यणुनि गे परिचयाची

दुःखदवाणी नाही परि अतडें सांगतें खरिच दात्री ॥ ४९ ॥

वसुंध०—सत्य आहे वाई! पण हें स्थळ अगदीं निर्मक्षिक दिसतें,
येथें विचाराचें कोणत्या आणिक सांगतें कोण! [निरखून पाहिलें-
में करून] अंग हें पहा येथें कोणी प्रेतवत् पडलें आहे. त्या-
च्या पांयाखावरून तो आपल्यापैकींच कोणी असावासें वाटतें.

सुसं०—[जवळ जाऊन पाहून घडदरेपणानें] अगे हा तर वत्सा-
च्या प्रथिनकीर्तीचा चालक आर्या सुवर्ण ! अरेरे ! [त्यास उद्दे-
शन] अरे आर्या सुवर्णे, ही तूं आपली अशी अवस्था दाखवून
माझ्या काळजाचें तर पाणी केलेंस ! बापा उठ उठ, सावध हो.
[मनाशीं.] अथवा हा कोठून सावध होणार !! हाय रे कर्मा,
मला दुःखभागिनीला आतां कशाला जिवंत ठेवतोस ?

वसं०—(त्याच्या अंगावर हात फिरवून) प्रियसखि, अगे तूं घाबरूं
नको. हा शत्रूच्या प्रखर प्रहारानें गाढ मूर्च्छना येऊन पडला
आहे! थोडेसें उदक आणशील तर ह्याला मी आतांच सावध कर-
ते. [वारा घालून.] आर्या, अरे हे काय, उठ सावध हो. अरे,

मंदाक्रांता.

यत्कोपाने प्रलयजलधो विंदुशेषत्व घेतो.

यच्छेदने प्रलयम्वहो स्पष्ट लोपून जातो

यत्दृष्टीने उलति रिपुच्या दुर्निवाराहि ढाली

तत्सारथ्या वरुनि तुजला ही दशा काय आली ॥४२॥

सुसं०—बापा सुवर्णे,

आर्या.

तन्मरणहेतु त्यानें ठावा अन्या नसेच त्यावीण

कोडे तो रिपुंगजहरि अंतरुनी पावतोस वद शीण ॥४३॥

सुव०—[सावध होऊन दोघींस पाहून उठून] आर्यानो; तुम्हा
दोघींस हा निर्लज्ज सुवर्ण वंदन करतो. [मनांत] वाहवा रे क-
र्मा ! अरे सर्वच मजकडून कसें करून घेण्यास तयार झालास ?

व०—आर्या, अरे माझा लाडका आपल्या वीरपंचकासह खुशा-
ल आहे कीं ?

सुव०—बायांनो, अगोदर या निर्दयाचे हात तोडून टाका आणि
मग काय तें विचारा.

सुसं०—[कंठ दाटून] बापा, हे असले दुःसह शब्द बोलून आह्यांस

१ ह्याच्या कोपानें २ प्रलयकालचा समुद्र ३ ह्याच्या शब्दानें ४ प्रलयका-
चा मेषाचा शब्द ५ ह्याच्या पाहण्यानें ६ ह्याच्या मरणाचा ७ शत्रू रूप हत्तीचा सिंह

कां व्यर्थ दुःखांत टाकतोस ? काय असेल तें स्पष्ट सांग; आ-
हीं आपलें हृदय ह्यावेळीं वज्रासारखें कीं रे कठीण केलें आहे !!

सत्र०—[मनाशीं] मला आपलें जीवित तर नकोसेच झालें आहे,
तेव्हां व्यर्थ विलंब तरी कांकरूं? [उधड] बायांनो येवढें तरी करां
कीं, सांगितल्यावर अगोदर माझे मस्तक उडवा. ऐकां आतां:—

आर्या.

केलें अवमानाची वाणी त्या ऐकवून मीं ज्वरित
तच्छांतिला फळहि तें अज्ञाणें देखनीहि असुरहित॥४४॥

सुसं०—[धाडकन पडून मूर्च्छित होते]

व०—हा रे मजकरितां आपल्या प्राणधनाचा पण लावणाऱ्यां
अभिमानी पुरुषा, हा बुधजनमनरंजनां, हा खलभयविवर्जिता,
विनयंधरा, बाळा कसा तूं एकाएकीं माझ्या स्मृतीलाच मात्र
पात्र झालास ? बापा, एकदां या लभागिनीला प्रतिवचन तरी दे?
वत्सा, तुझा असा विपरीत परिणाम कसा रे झाला ! हरहर; मी
सर्वोपरीच कशी मंदभाग्यां झालें !! वत्सा, तुला माझी राहिली,
पण निजनामरक्षणाची देखील कशी रे विस्मृति पडली ? अरे
तुजकरितां जिवावर उदार होऊन ज्यांनीं मजनिमित्त आपल्याही
प्राणधनाचा पण लाविला आहे, ते तुला आतां काय क्षणतील ?
[आपल्याशीं] हर हर, काय हो माझे दैव कठोर तरी ! माझ्या
हितांचा अभिमान बाळगणारा सहसा नष्टच कसा होतो !! [सु-
संगतेकडे पाहून] वाई सुसंगते, काय ही तुझी अवस्था ? अगे;
ह्या निर्दयेनें तुला आज केवढें दुःख दाखविलें ! तुझ्या आगि मा-
झ्या मरणाचीच कशी या निष्ठुरांतःकरण विधीनें येवढी अनं-
तकाळची इयत्ता करून ठेवली ? तुला आतां हा शोक करण्या-
ला सावध तरी करूं कशांला ? आणि हें काळेंतोंड दाखवूं तरी
कशांला ? (उदासवृत्ति प्रगट करते)

(पडद्यांत—

आर्या.

हा मृत परि काय असे तेज ययाचें असें न रवि दावी

कोण यथाने प्रसवे कां न खरी ते सुवीरुवु वदायी ॥ ४५

व०—(धावलून) बापा सुवर्णे, सांग सांग, वत्साचें प्रेत शत्रुनें आपले स्वाधीन करून घेतलें काय ? असें झाले असले तर मग माझ्या दुःखाला पारावारच नाही ! कांकीं, आनां ते दुष्ट त्याचा विटंबना करण्यास कधींच चुकणार नाहीं. (पड्यांत—अरे इकडे हें जी अत्रविन्ह पहात आहे आणि तिकडे आर्य वसुंधरेची शोकावाणी ऐकत आहे, हें आहे तरी काय)

व०—बापा सुवर्णे, अरे सांगत कां नाहीस ? तूं अर्थकां खेडकरतीस ! त्या घातकिणी विधोच्या लेखणीस दया आली नाही, तर तिच्या दोष तूं आशुल्यावर कां घेतोस ?

सुव०—(अत्यंत खेदानें) बाई, जो असें निठेय कर्म करण्यास चुकला नाही, तो प्रेत दाखविण्याला कसा चुकेल ? [पड्याकडे पाहून) अहो हा जो मनुष्य इकडून चालला आहे—

व०—(तिकडे पाहून शोकाची किंकाळी फोडून मध्येच) अरे माझ्या वत्साच्या सख्या अर्णवा, अरे वत्साच्या कंठांत हात घातल्याचांचून तूं कधींच मजपुढें आला नाहीस आणि आज तुझ्या कसें रे येवयलें बापा ! (अंग टाकते)

अर्णव—(पुढें येऊन) हं हं, माते आर्य वसुंधरे, हें काय, हें काय ? (तिला सांगतो)

व०—(त्याच्या गळ्यांत मिठी मारून) अरे निर्दया, येवढ्यांतच कसा वत्साविषयीं स्नेहशून्य झालास रे ! तुलाहो त्या दुष्ट शत्रुनें वश करून घेतलें काय ?

अर्ण०—(कांडदाडून)अई गे, तूं हें काय साणतेस ! अगे आर्या.

स्वाधीनभृत्यु हा जो अभिमानो पुरुष शत्रुच्या शमना

केल्यावीण मरे कां हे वाणी ऐकवेहि ये न मना ॥ ४६ ॥

अथवा, वत्साविषयीं तूंही असें अभद्र कसें बोलशील ! (कोपानें) पण माते हें जर खरें असेल, तर कोणत्या दुष्टाधमानें हा दा-

वा साधला त्याचें एकदां नांव मात्र मला सांग, कीं आतांच त्या-
ला ह्याच्या भेटोस पाठवतां.

सुव०—[मनांत] वा, ईश्वर ह्या वेळेस मला पावतो वाटतें !

अ०—बाबा, एकाकाळाधमांनुन मनुष्याचानाशदरणारा कोण आहे?

अ०—अरे हें तर सत्य आहे, परंतु असा कोणता लोकापवाद
यात आपल्या मरणाचा हेतु वेतला ?

सुव०—(मनाशी) छी छी, हें ठीक नाही ! (पुढें होऊन उघड)

अहो खरें सांगूं ? हा जो पापात्मा नष्ट पुरुष आपल्यास दिसत
आहे, हाच कुमाराच्या मरणाचा हेतु, अथवा मारकत्तवां झणावा.

अ०—हं, आर्या—अरे हें काय, झणतोस तरी काय !

सुव०—मी खरेंच सांगलों. (केलें आवमानाची—इ० पूर्वोक्त आर्या झणतो)

अ०—हा रे साहित्यशास्त्रानभिज्ञाप्रमाणेंच प्रसंगानभिज्ञा, निर्दया

काळा, दुला आतां काय झणूं रे ! मूढा येवढा जीवलोक निर्दाण

असतां तूं आमचा ह्याचवेळीं कसा दावा साधलास ? तूं भलत्या-

च वेळीं भलतांच गोंष्ट करतोस त्याअर्थी मोठाच दुष्ट आहेस.

दुष्ट्या न्यायाच्या प्रसंगीं खरोखर दुला एकही नर्क पतवारणार ना-

नाही वरें ! (सुवर्णकडे पाहून) आर्या सुवर्ण, बापा तूं कशा-

ला खेद करतोस, तुजकडे काय अन्याय आहे.

सुव०—अररे, कायही ही सज्जनांची रीती, कशी माझ्या चित्तास

वचासारखा टोंचते ! माझ्या त्वाधुक्क्यास आग लागे; कांती, ते ये-

वढा मोटाही अन्याय कसा तो मजकडे लावीतच नाही !

सुव०—वा अर्णवा, वत्साच्या आज्ञेप्रमाणें तिथे वोर तर आपाप-

ली दिशा संरक्षणांत गुंतले, दोघांस व्यसनानें गाडले आणि मा-

झ्या कोपापासून उत्पन्न झालेल्या, आणि झणूनच ज्यांना वत्सां

आपले चक्ररक्षणत्व दिलें, अशा ज्या क्षुधा व ह्य ह्य नांवा-

च्या महान् कृत्या, त्यांना तर मुक्याच करून, त्या दुष्ट कवटा-

ळिणी संगीतानें सर्वस्वींच वश करून घेतलें ! पण बापा, तूं

ह्याचवेळीं वत्साला सोडून कोणीकडे गेला होतास ?

अ०—हा कपाला ! त्या दोघां संकटांत पडलेल्यांचें मी साहित्य

पुर्वीत रेलें.

व०—इं, डीक! निर्दया काळा तूं ही वेळ वरीच पाहिलीस? (पड-
थांत) अहो गुप्तचरहो, खरेंच काय हें असें झालें ?

सुव०—अहो या निर्दयाने आज तुझांला दुःख देण्याचा क्षणच
घेतला आहे. असो; पण तो दुष्ट कलिप्रिय ही वार्ता घेऊन
गेली असावा असें ह्या बोलण्यावरून अनुमान होतें.

व०—खरेंच आर्या, मलाही असेंच वाटतें! तर आतां अभिमा-
नास्तव आपले मन निर्दय कर आणि [हंबरडा फोडून] पुढें
नाहीं मला सांगवत. मुर्च्छनाही कशी प्रसंगीं अकरुण झाली! ह्या
बळेस माझ्या सखीचें हिनें हितच केळें क्षणावयाचें!

सुव०—वा, कर्माची तर परीकाष्टाचें झाली! असें न करविं तर आज
सहसा लोकांत उपहास होतो व कराचें तर निर्दयत्व अंगीं येतें

अर्ण०—आर्या ही विचाराची वेळ नव्हे. आझ्या क्षात्रकर्म कर-
णारांच्या संगतींत इतके दिवस घातल्याची ही परिक्षा आहे. चल उठ;
पहा मी मित्राविषयीं उदार व शत्रूविषयीं कोपयुक्त झालों आहे.

सुव०—या बाबांनो माझ्या मार्गे, हें दुःसह दुःख दाखवून मी स-
र्वांना कालाननांत वैश्यास तयार होतों

व०—बापा नकोरे असें बोलून घेऊं! मी तुला आणि बत्साला
कधीं निराळें मानलें होतें काय ?

सुव०—तसें नाहीं क्षणुनच हें दुःख. [प्रेत पाहिलेंसं करून]
साकी.

मृत दिसते जरि तनु ययाची रवितेजति निंदी

हर हर काळा काय साधली मुढा आजिं त्वां संधी

जळतिल अर्जि कां ना॥ ऐकुनि गिरिचे हे कान ॥ ४७ ॥

व०—[प्रेत पाहिलेंसं करून] हाय रे विपरीत भागधेया! कत्सा
भरतान्वयदीपा! जसें सांप्रत या पृथ्वीला शेवटचें गढालिंगन देत
आहेस, तसेंच मलाही दे बापा! [प्रेतास आलिंगिते]

अर्ण०—अरे हीच माझ्या मित्राची तनु, जिनें मघां मला
आंळखही दिली नाहीं! हर हर, काय हें ह्याच्याउयीं अ-
भिनव क्षात्रतेज अद्याप प्रकट आहे !! प्रिय वयस्या, एक बाजू-
ला बसून माझ्या कंठांत शेवटला हून घाल आतां. मी

शोक सोडून देतो, कांकीं, उद्यांपासून आमचे दिवस लोडण्याला
त्या वांचून दुसरें कोणी नाहीच!

ब०—अरे असें काय झणतोस ! शोकाला आतां वेळ आहे कोठें?

पद.

गेला माझा वीरहरी, व्यसनें आतां काय दुरीं ॥ धृ ॥

वाहुनि वदतें मी तव आण, उरलीं सारीं प्रेतें जाण

द्यांना नाहीं निज अभिमान, हे निर्वाण छळितिल कीं ॥ गेला ० ॥ १ ॥

भलभलतें मत स्वीकरुनी, दावितिआग्रह पौरजनीं

नेडनि धालिति परसदनीं, निजगृहणी द्रव्यार्थीं ॥ गेला ० ॥ २ ॥

भलत्यासह हे भलतें खाती, नकटे होडनि मशिं वदती

देतिल मजला काय गती, हे कुमती निरुपम रे ॥ गेला ० ॥ ३ ॥

अर्ण०—-खरेंच रे मित्रा, आतां ह्यांत काहीं एक कमी पडणार

नाहीं. बापा, तूं येवढा सुज्ञ, येवढा सहनशील, दुस्वर पाहणारा

असतांही, कसा एकाएकीं कोपानें तप्त होऊन निर्मान झालास !

ब०—सांग रे सांग बालका--

सरधरा.

केलीं जीं त्वांचि कृत्यें मज सुखकरशीं कौतुकें वा कुमारः

चातुर्भे आडवीतां उलल हृदद हें कां न आतां निशंक

कौशल्यें गुंफिलेल्या परम सुगमशा ज्या तुवां शुभ्र माला

त्या आतां शांति मानें घडवितिल कशा चंद्रिकेच्यासमान ॥ ४९ ॥

(उश्वास'डाकून) हर हर ! बापा अर्णवा, जा रे जा अगोदर

माझ्या मंदिरावरच विस्तव टाकून ये, आणि मग वत्सावर टाक.

साकी.

मदुन्नतीची आशाप्रकृतिच दुष्टें कालें नेली

केल्या बहु परि वास्तव वाइट गोष्ट आजिची केली

गेला मज आतां ॥ लावुनि कार्णिं बहु खंता ॥ ५० ॥

(इतक्यांत एक स्मशान रक्षक येतो)

मातंग--अहो विबुध जनांनो, सांगा सांगा, या स्मशानामिकट ये-

ऊन तुम्ही कोणाकरतां शोक करतां बरें ? कोणी देशाभिमानी

महात्मा पुरुष मरण पावला काय ?

अर्ण०--(आश्चर्याने) अहो काय हें ! केवढे माझ्या मित्रांचे सुजाणपण कीं, त्यानें जन्मप्रभृति तर आपणाकरितां आह्मांस किंचितही कष्ट दिले नाहींतच, पण मरणानंतरही नाहींत ! ! आतां आह्मीं मित्राची कोणती तरी चाकरी करावी ?

व०--बा अर्णवा, काय जो निरंतर शोक तो वत्साच्या याच धूर्तपणाचा होणार बरें ! कसा त्यानें ह्यावेटीं सर्वघ स्थानेसोडून स्मशानाचाच मार्ग धरला तो पहा ! ! हें तर झालें सहजच, पण जन ह्मणतील कीं हें सर्व भीतीनेच झालें.

अर्ण०--अँ, धिक्कार असो त्या नीचांना !

मातंग--अहो हें काय, ह्या आमच्या राणीसहोब ! (पुढे होऊन वंदन करून) अहो देवी, तुमचा जयजयकार असो. माईसहोब आपण पुन्हा शोकाच्या सपाट्यांत सांपडण्याला कोणचा हेतु कारण झाला ? कांकीं, आपण ज्यांना पुत्र मानिलें आहे, ते तर स्वाधीनमृत्यु आहेत ह्मणून ऐकतो.

व०--(गहिंवरून) बाबा काय सांगूं, प्रालब्ध फिरलें ह्मणजे सर्वच फिरतें ! (काष्णीस उद्देशून) वत्सा मत्सौख्यरत्नाकरा, बाला, सामान्य परिचयाचाही जन तुझी विपत्ति ऐकून दुःखित होतो, मग माझी अवस्था कशी होईल हें कसें रे नाहीं तुला कळलें ? बापा, माझ्या जीविताचा आधारस्तंभचतूं खचून पडलास तर आतां मीं काय बरें करावें ?

मातंग०---हर हर, रे निर्दया त्रैवस्वता

वसंततिलका.

तूं कालदेश नच पाहसि रे विपत्ति

मृदा तसा तच पहासि असार सार

देतोस दुःख बहु दुर्धर दुर्धरा रे

हें षष् फार पण गांजिल रे प्रसंगीं ॥ ५१ ॥

(अत्यंत दुःखानें) माईसहोब, या कठोरवाणीनें हीं अक्षरें बोलावीं हें तर पापच खरें, पण उपाय नाहीं ! थोरांची विपत्ति ह्मणजे

जलाच्या वींदुसारखी सहज प्रसूति पावते; आणि असें झालें- असतां याचे शत्रु तुमच्या वेदांस दुःख होण्याकरितां भलतेंच कांहीं करतील, तर आतां घटकाभर निकट मन करून सर्व विधि लवकर अटपाल तर वरें.

व०—(प्रेतावर पडून) अहाहा वत्सा, तूं आतां मला खराच अंतरलास काय रे! बापा, तुझ्या निधनश्रवणाबरोबर मी कशी मूर्च्छेनें गिळिलें नाहीं ! अर्णवा, तुला खरेंच सांगतें कीं, वत्साच्या मरणानें माझ्या हितांत अंतर पडलें ह्मणून मला तिळमात्रही शोक नाहीं, परंतु असा आतां संगती कोणो मिळणार नाहीं. कसल्याहो व्यसनांत मला त्यानें चिंतातूर ह्मणून राहूं दिलेंच नाहीं. अर्ण०—सत्य आहे, आमचा तरी शोक काय तो येवढ्यासाठीं-च. असें वाटतें कीं, हे प्रेत बरोबर वेऊन खुशाल अरण्यवास स्वीकारावा. त्या दुष्टांशीं झगडा करून तरी काय करायचें ?

मातं०--सत्य आहे महाराज, परंतु हें क्षात्रधर्मास उचित नाहीं; येरव्हीं तो म्लेंछाधिप ह्मणजे मोठा दुर्धर आहे असें मुळींच नाहीं. असो माईसाहेब, मी आपणास विनंति करून आतां एक याचना करतों कीं, ह्या प्रेताची सेवा आतां मलाच द्या; कांकीं, याचे पितृव्य, अथवा आहांसमस्त आर्यजनांचें कां ह्मणाना, परंतु तो खरा स्वदेशाभिमानी पुण्य पुरुष जेव्हां आपल्या तनूस सोडून स्वर्गलोकीं गेला, तेव्हां त्याच्या तनूची अंतसेवा सर्वच माझ्या हातानें केल्यामुळे, तो नीच वृत्तीनें, पण अशा महानुभाव्याच्या भस्मस्पर्शानें, स्वर्गास गेला; आणि वास्तविक ह्मटलें तर अशा अवस्थेंत आमचा तरणोपाय होण्यास कायतें हेंच साधन असतें. तस्मात् माझ्या जन्मसार्थकतेचा हा येवढा मजवर अनुग्रह करा. याला मात्र आवकाश नको; कांकीं, न जाणो इतक्यांत आमचा नायक येऊन, हें पुण्य तो आपल्याच पदरीं घेईल. (मनांत) अहाहा, काय तरी ही माझी निर्दय वाणी !

(पडद्यांत--अरे स्मशानरक्षकांनो, इतक्यांत कोणाचें प्रेत आलें असल्यास अमळ आवकाश करा.)

मातं०--माईसाहेब, आतां काय करायें ? ते म्लेंछाधिप महाराज

श्वेतकेतु इकडे येत आहेत, तर तुम्ही अप्पळ एके वाजूला जा, नाही तर ते तुमची विटंबना करतील.

व०—(आपणाशीं) हाय रे कर्मा, शेवटीं हाही सोहळा दाखवतोस ना ? (काष्णोसि) वत्सा, तुम्ही शेवटली भेट हीच काय रे ? (इतक्यांत श्वेतकेतु येतो, त्यास पाहून चटकन आडहोते)

श्वेत०—स्मशानरक्षकांनीं आले आहे काय रे कोणाचें प्रेत ?

मातंग्य—(हसत जाडून) महाराज, होच वार्ता आपणास सांगतांना आम्हीं मोठा आनंद प्रदर्शित करावा, परंतु काय करावें एकजन्मभूमित्वाच्या स्नेहानिश्चयानें शोकाकुल होऊनच आपल्या चरणीं निवेदन करितों कीं माई आर्य वसुंधरेच्या उन्नतिरूप आशाक्ष्मास खुडतां खुडतां अवरोध राहिलेला काष्णिरूप अंकुर तोही आज निर्दय काळानें खुडून इकडे फेकला !!

श्वेत०—(गहिवरानें) अरे बाबा, तूच काय पण हें माझ्याही शोकानें कारण झालें ! (आकाशाकडे पाहून) सख्या काष्णी, अरे हें काय केलें ? अरे तुझा माझा असा संकल्प होताना, कीं एकांत स्वर्ग आणि एकास सार्वभौमत्व द्यायचेंच; तर सख्या हें केलें रे तूं विसरलास ? आतां मीं सार्वभौमत्व जरी मिळविलें तरी त्यांत मीं शौर्य तें कोणतें होणार ! (आपल्याशीं) हां हां, आतां मी हातांत शस्त्र कशाला धारण करूं !!

साक्री.

उरले सारे कबंध आतां वीर खरा तो गेला

भांगुनि यांशीं काय मेळवूं स्वर्ग दूर मज झाला

त्यजितों धृंतशस्त्रे ॥ विसरुनि जातों पडितास्रं ॥ ७२ ॥

(काष्णोसि उद्देशून) हे मला उच्च न पद देणाऱ्या वीरा काष्णे, तुला आतां खरोखरच सांगतों कीं, ही नरवार आतां केवळ राजभूषणच वधुन कामरेवर वाळगायची बरे ! तुझ्यासारखा आतां कोणाच उत्पन्न होणें नाहीं. कारण सर्वांचीं लक्षणेंच सांगताच, व हे तुला तर विदित होतेंच ! पण मी देखेल जाणतों कीं, कित्ये-

क अल्पज्ञ पुरुष आमच्या स्त्रियांप्रमाणेंच आपल्या स्त्रियांस करूं इच्छितात; कांहीं अकुलीन माझी प्रीति संपादनार्थ आपल्या मुखानें स्वधर्माची विडंबना करून, मजप्रमाणेंच ईश्वरास भजतात; अर्थां एक कां अनेक यांचीं दुष्कृतें सांगूं ! ईश्वरतीर्थापेक्षां मद्यतीर्थच हे महत्त्वाचें समजूं लागले, मांस प्रीति तर यांची काय वर्णन करावी !! हे स्वजातिमहत्तरता ह्मणजे काय, हें तर जाणत देखील नाहीत ! खरोखर स्वशक्तीनें सार्वभौमपद पावणाऱ्यांचा कां प्रजा असना, परंतु जर तिनें धर्माच्या पायरीस धक्का दिला, तर तिनें आपणास अपकृष्ट ह्मणून समजावेंच असो; केवढे हे नोच पुरुष ! माझ्या प्रियसखि सनीलेला तर हे नकोसेच होताना; पण काय करावें, आमच्या मंत्रिं-डळ्यास त्यांचो कृति हिलाचो आहे, ह्मणून मी त्यांच्या तोंडावर मात्र त्यांचा मान ठेवतो. असो, त्या अकुलीनांचें स्मरण मी कशाला करूं ! पण मित्रा, कारुप्रियांनं हें वर्तमान सांगतांच माझ्या तर काळजाचें पाणी झालें, असो; झाल्या गोष्टीस तर आतां उपाय नाही, पण मला तुझ्या प्रेताचा तरी स्पर्श घडूं दे. (मातंगास) रे स्मशानरक्षका, माझ्या मित्राच्या स्पर्शानें कोणचा वरें भूभाग पवित्र झाला आहे ? (सुसंगतेकडे पाहून) हर हर हीच काय ती तनु ! (पुढें जाऊन) अरे, ही त्याची माता वाटते ? असो; हे वीरमति, जरी मी तुझ्या नमस्कारास पात्र नाही, तरी देवी सुनीलेला हें आवडणार नाही ह्मणून (नमन करून) तुला वंदन करून इतकेंच ह्मणतो कीं, आतां मला माझ्या सर्व अन्यायांची क्षमा कर. (मातंगास) कायरे, हा तर पुत्रशोकान मृत झाली वाटते ! येरव्ही वुलीन स्त्रिया शोकांतही परपुरुषापुढें अशा राहणार नाहीत.

सुव०—माते, खरेंच पुत्रशोकान तूं प्राणत्याग केलास काय ? (तिला स्पर्श करून) छी हा, हिला मूर्छना मात्र गाढ आली आहे !

श्वेत०—अरे आर्या सुवर्णे, तूं आतां मला परका समजूं नको. असो; जर हिला मूर्छना आली असेल, तर तूर्त हिला ह्या स्मशानाच्या चिकित्सालयांत घेऊन जा, ध्यर्थ कां प्राणाचा नाश करूं नको. (अर्णवास पाहून) अर्णवा, मी तुला आतां मित्र ह्म-

णतो बरें ! असो तूं सुज आहेस; ही विचार करण्याची वेळ न-
व्हे. (अर्णाव व सुवर्ण उचलिन असलांना कार्ण कार्ण
छणत असलेली सुसंगता पड्यांत ठेऊन परत येतात)

श्वेत०---रे आर्या अर्णावा, रे सुवर्ण, आतां माझा कोप सहसा
नष्ट होऊन, मित्रखेह सख्या कार्णांस भेटण्याचा आग्रह करतो;
तर तो कोठें आहे बरें ? (पाहून) हं नको, पाहिलें मीं. तुमचे
पाय अपवित्र जागेला काय ह्मणून स्पर्श करतील ! (पुढें होऊन
प्रेत पाहिलेंसें करून गडिंवरानें) आहाहा ! रे महावीरा, कां रे
धापा इतक्यांतच मजविषयींचा कोप सोडून चाललास ? अरे
ऊठ सावध हो आणि प्रतिज्ञा पूर्ण कर नाहीं तर, क्षत्रियांस उचि-
त ती तरी विपत्ति वे. (मनांत) अहाहा, काय हें मो बोललों!
असो; सख्या कार्ण, माझे सर्व अन्याय विसरून मला एकवार
शेवटलें गाढालिंगन तरी दे.

व०--(पुढें होऊन) हं हं हं, काय हा निर्लज्जपणा ! रे अर्णा-
वा हें काय ?

श्वेत०--(दीनपणानें) अहा वाई, असें काय ह्मणतां ? हा माझा
खरोखरच मित्र आहे बरें. (वसुंधरेस पाहून कापानें) आं,
अरे काय हा सेवक जनांनप्रमाद ! ही मूढा येथे कशी आली?
हिच्या दर्शना बरोबर मी सुनीतेचें शिक्षण विसरलों, कार्णा-
विषयां मनांत शत्रुभाव प्रगट झाला, व हिच्याविषयींचो भोगेच्छा
वाढली; काय हा प्रमाद !!

व०--दुर्धरा, त्यांच्यावर कशाला कोप करतोस ? मी हें शोकवर्त-
मान ऐकतांच देहाची आज्ञा सोडून, मंदिराच्या प्रासादतलावरून
उडी टाकून आले. माझ्या प्राणाचा नाश होईपर्यंत मी तुला क-
धीही याला स्पर्श करूं देणार नाहीं. अर्णावा, रे पाहतोस काय?

अर्णाव०--(कोपानें) आर्या, सुवर्ण, तुझी दाघें हें प्रेत घेऊन
स्मशानांत शिरा; पाहतां, कोण दुष्ट याला स्पर्श करतो तें.

श्वेत०--(कोपानें पाहतों.) अरे जा, जो मूढ प्रसंगीं भयभात
होऊन मृत्यु पावला, त्याचा स्पर्श ह्मणो कोण ! त्याच्या तोंडांत
माती पडो. (पाय आपटून) मूढे वसुंधरे, तूं आतां काळजी

कगाला करेस ? काय नें आनां नूं एका अर्गवाच्याव सा-
मर्थ्यावर मशीं वैर करेस ना ? पण तुला सांगतां —

वसुंध०—(मध्येच) आर्यांनो, स्मशानाची वाट धरा अगोदर. हे
याचें शब्द मी ऐकून नाहीं. (असें ह्यगून, सुवार्ण, अर्णव,
वसुंधरा व मातंग निवून जातात)

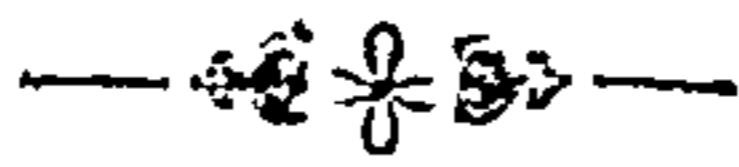
श्वेत०—कांहीं चिंता करू नका दुष्टे—
साकी.

॥ अर्णवअंकीं लंगेतिसह म्यानामधिं तरवार ॥

॥ एका काळीं डेविन आनां जाण खरा निर्धार ॥ ५३ ॥

(असें ह्यगून सर्व जातात)

यथानध्यवर्णन नामक चतुर्थीक समाप्त.

आर्य वसुंधरा नाटिका समाप्त

श्री जगदत्र प्रसीदास्तु